

Kľúčové slová: populačná politika; pronatalitné opatrenia; rodinné a reprodukčné správanie; socialistické Slovensko;

Keywords: Population Policy; Pro-natalist Measures; Family and Reproductive Behaviour; Socialist Slovakia;

1. Úvod

Obdobie¹ minulého politického režimu sa na viac ako štyri desaťročia výraznou mierou podpísalo pod špecifický charakter demografickej reprodukcie a s ňou spojenú dynamiku populačného vývoja. Práve v tomto období sme svedkami historicky nebývanej rýchlosti, s akou rástol počet obyvateľov Slovenska. Kým podľa prvého povojnového sčítania ľudu v roku 1950 bolo na jeho území sčítaných približne 3,4 mil. osôb, v cenze z roku 1991 to bolo už takmer 5,3 mil. V rokoch 1950 – 1989 sa objem celkových populačných prírastkov dostal na úroveň 1,74 mil. osôb, a to pri nepretržitých migračných stratách, ktoré podľa oficiálnych údajov v tomto období dosiahli približne 226 tis. osôb.² Takýto nárast počtu obyvateľov populácia Slovenska nikdy predtým nezažila a s najväčšou pravdepodobnosťou ani v dohľadnej dobe tak skoro nezaeviduje. Práve špecifické spoločenské, ekonomické, ako aj normatívne podmienky, ktoré sa formovali počas reálneho socializmu, viedli v európskom priestore okrem iného aj k vzniku dvoch reprodukčne odlišne sa správajúcich blokov.³ Tie síce do značnej miery nadväzovali na historicky vyprofilované diferencie medzi populáciami nachádzajúcimi sa na západ a východ od Hajnalovej línie⁴, no od 50. rokov sa postupne hlavnou diferencujúcou hranicou stala železná opona. Slovensko spolu s ďalšími európskymi socialistickými krajinami zostalo vo viacerých aspektoch imúnne⁵ voči transformačným zmenám, ku ktorým z pohľadu demografickej reprodukcie začalo dochádzať v kapitalistickom bloku zhruba od konca 60. rokov. Pretrvávanie navonok stabilného modelu reprodukcie bolo vysvetľované koexistenciou a vzájomnou kombináciou viacerých inštitucionálnych a kultúrnych faktorov, ktoré režim upevňoval a prehľboval. Sobotka⁶ v tomto kontexte píše o tzv. socialistickom skleníku, ktorého základom boli domény ako vzdelanie⁷, kariéra a ro-

¹ Práca vznikla ako čiastkový výstup z projektu MŠVVaŠ SR: VEGA 1/0113/17 Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. a 21. storočí.

² Vypočítané z údajov publikovaných v ALEŠ, Milan et al. Demografická príručka. Praha: Český statistický úrad, 1996, s. 165-166 a 175.

³ Bližšie pozri napr. MONNIER, Alain – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. The division of Europe into East and West. In Population: An English Selection, 1992, č. 4, s. 129-160; NÍ BROLCHAÍN, Máire. East-West marriage contrasts, old and new. In BLUM, Alain – RALLU, Jean-Louis (eds.). European Population II. Demographic dynamics. Paris: John Libbey – INED, 1993, s. 461-479.

⁴ NÍ BROLCHAÍN, ref. 3, s. 463.

⁵ SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989. Collapse and Gradual Recovery. In Historical Social Research 2011, roč. 36, č. 2, s. 258.

⁶ SOBOTKA, Tomáš. Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries: Evidence and interpretation. In Working Paper Series 02-1, July 2002, Groningen: Population Research Centre, 2002, s. 41.

⁷ Pozri napr. GABZDILOVÁ, Soňa. Nové úlohy učiteľov na Slovensku v období vrcholiaceho stalinizmu (1948 – 1953). In Studia Historica Nitriensia 2017, roč. 21, č. 1, s. 137-154.

dina, prepojené na vonkajšie prvky systému tvorené sociálnym zabezpečením a populačnou politikou. Práve posledný menovaný faktor v spojitosti s vývojom rodinného a reprodukčného správania bude predmetom našej analýzy.

Ako píše Vaňo⁸, populačná politika v komunistickom Československu sa často považuje za vzor pre populačné politiky. Dodnes sa jej pripisuje veľká zásluha na vysokej plodnosti na Slovensku v 70. a 80. rokoch 20. storočia, pričom absencia niektorých opatrení z týchto čias je v súčasnosti vnímaná ako dôležitá príčina nízkej plodnosti.⁹

Hlavným cieľom predloženého príspevku je v základných rysoch analyzovať charakter socialistického modelu populačnej politiky v Československu najmä z pohľadu opatrení smerujúcich do oblasti rodinného a reprodukčného správania, ktoré sa postupne rozvíjali od uchopenia moci komunistickou stranou až do konca 80. rokov, a tiež poukázať na niektoré možné vplyvy z pohľadu populačného vývoja Slovenska od roku 1948 do roku 1989.

2. Všeobecný charakter socialistického modelu populačnej politiky

Populačná politika je síce v súčasnosti už prekonaný koncept a čoraz väčšia pozornosť je venovaná rodinnej politike, no v období minulého politického režimu hrala v Československu svoju nezastupiteľnú úlohu a postupne sa rozvíjala do pomerne komplexnej podoby svetového formátu. Samotný pojem populačná politika je možné vymedziť užšie ako cielené opatrenia prijaté spoločnosťou výhradne na účely pôsobenia na populačný vývoj, populačnú reprodukciu, rozmiestnenie obyvateľstva a jeho migračné pohyby. V širšom koncepte predstavuje populačná politika všetky opatrenia, ktoré majú v konečnom dôsledku nejaký populačný efekt.¹⁰

Vo všeobecnosti je možné o populačnej politike socialistického Československa hovoriť ako o propopulačne a pronatalitne orientovanej.¹¹ Nešlo pritom ani tak o demografickú alebo sociálnu motiváciu, ale o to, že snahy o vysoké populačné prírastky boli výsledkom ekonomickej nutnosti v dôsledku extenzívneho využívania pracovných síl, ako i politickej propagandy zameriavajúcej sa na preukázanie vitálnosti socialistickej spoločnosti v komparácii s kapitalistickými krajinami. Predovšetkým komplexný systém prijatý na začiatku obdobia normalizácie bol pozitívne vnímaný aj mimo východného bloku.¹² Do popredia sa okrem samotnej

⁸ VAŇO, Boris. Štátne opatrenia súvisiace s narodením a výchovou detí. In BLEHA, Branislav et al. Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí: kontinuita či nová éra? Bratislava: Geografika, 2009, s. 298.

⁹ VAŇO, ref. 8, s. 298.

¹⁰ PAVLÍK, Zdeněk – ŠUBRTOVÁ, Alena – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Základy demografie. Praha: Academia, 1986, s. 630.

¹¹ Bližšie k problematike populačnej politiky v bývalom Československu pozri napr. KOUBEK, Josef. Populační politika Československé republiky v letech 1945 – 1980. In Demografie, 1981, roč. 23, č. 1, s. 32-50; KUČERA, Milan. Populace České republiky 1918 – 1991. In Acta Demographica XII. Praha: Česká demografická společnost – Sociologický ústav Akademie věd ČR, 1992, s. 60-67; VAŇO, ref. 8, s. 297-313.

¹² Pozri napr. RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918 – 1989. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 72; HÖHN, Charlotte – SCHUBNEL, Hermann. Bevölkerungspolitische Massnahmen und

úspešnosti (nárastu pôrodnosti a plodnosti) dávali najmä niektoré ďalšie aspekty. Vzhľadom na nedemokratické prostredie, v ktorom sa tento komplex vyvíjal, bola pozitívne hodnotená neexistencia explicitne stanovených kvantitatívnych cieľov, nepoužívanie donucovacích alebo represívnych nástrojov na jej presadenie a predovšetkým využívanie materiálnych opatrení na vyrovnávanie rozdielov medzi rodinami s deťmi a bez detí, ako aj komplexný program výchovy k rodičovstvu so zapojením škôl a médií s cieľom pôsobiť aj na verejnú mienku.¹³ Medzi prijímanými opatreniami prevládali najmä nástroje zamerané na stimulovanie pôrodnosti, a to predovšetkým materiálnej povahy.¹⁴

Na území Slovenska však takéto opatrenia nie sú len otázkou obdobia po roku 1948, ale majú oveľa hlbšiu históriu¹⁵, pričom socialistický režim na ne v mnohých smeroch nadväzoval a rozširoval ich. V každom prípade socialistické obdobie prinieslo oproti predchádzajúcim časom zmenený prístup, ktorý sa vyznačoval priamym zasahovaním štátu do reprodukčného a rodinného správania obyvateľstva a vnášaním propagandy a ideológie do populačnej politiky.¹⁶ Tá sa stala súčasťou socialistickej starostlivosti o človeka, pričom sa prijal celý rad opatrení, ktoré mali za cieľ zvýšiť životnú úroveň rodín s deťmi, životnú úroveň a sociálne istoty starých ľudí a zlepšiť zdravotný stav obyvateľstva.¹⁷

V podstate až do polovice 50. rokov prijímané opatrenia nemali primárne za cieľ pôsobiť na populačný vývoj a intenzitu reprodukcie, keďže toto obdobie sa ešte stále vyznačovalo pomerne vysokou plodnosťou a pôrodnosťou, rýchlo klesajúcou úmrtnosťou, a teda aj vysokými populačnými prírastkami. Väčšina opatrení mala materiálnu povahu a nasmerované boli na potlačenie rozdielov v životnej úrovni medzi rodinami s rôznym počtom detí a na zvýšenie životnej a kultúrnej úrovne obyvateľstva.¹⁸ Druhá polovica 50. rokov však priniesla obrat v priaznivom populačnom vývoji (pozri nižšie), na čo s určitým odstupom začína reagovať aj oficiálna verejná politika štátu. Ako uvádza Koubek, socialistická spoločnosť sa snažila čeliť nepriaznivým tendenciám v populačnom vývoji (najmä klesajúcej pôrodnosti) rôznymi spôsobmi, z ktorých napokon získali prevahu najmä tie, ktoré boli založené na materiálnej stimulácii pôrodnosti, a to jednak v podobe priamych investičných dávok obyvateľstvu, ako aj v podobe zvýšenej úrovne spoločenskej spotreby (dotácie na detské zariadenia, školské vzdelanie

---

ihre Wirksamkeit in ausgewählten europäischen Industrieländern. In Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1986, roč. 12, č. 1, s. 3-50.

¹³ BOLZ, Robert - SCHMID, Josef. Die Bevölkerungspolitik der Tschechoslowakei. In Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1980, roč. 5, č. 1, s. 108-125.

¹⁴ KOUBEK, ref. 11, s. 32; ULAŠINOVÁ-BYSTRJANSKA, Lenka. Tradičná stavebná kultúra ako súčasť revitalizácie vidieckych sídel. In Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017, roč. 5, č. 2, s. 93-106.

¹⁵ Pozri napr. KOUBEK, Josef. Populační politika v právních předpisech Československé republiky v letech 1918 - 1938. In Demografie, 1980, roč. 22, č. 2, s. 126-136; TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 - 1945. In TIŠLIAR, Pavol et al. Populačné štúdie Slovenska I. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90; JANTO, Juraj. Slovenské bryndziarstvo a vagačovská výrobná v Detve k 230. výročiu vzniku prvej bryndziarne. In Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017, roč. 5, č. 2, s. 51-59.

¹⁶ VAŇO, ref. 8, s. 298.

¹⁷ KOUBEK, ref. 11, s. 32.

¹⁸ KOUBEK, ref. 11, s. 32.

a pod.). Najmä na konci 60. a v prvej polovici 70. rokov 20. storočia bol prijatý komplex progresívnych, propopulačne a pronatalitne zameraných opatrení s cieľom oživiť demografickú reprodukciu obyvateľstva Československa.

Celkovo je možné opatrenia socialistickej populačnej politiky rozdeliť do niekoľkých veľkých skupín podľa oblasti ich smerovania. V našom príspevku sa zameriame na opatrenia súvisiace s tehotenstvom a pôrodom, ďalej opatrenia súvisiace so vznikom a zánikom manželstva, ako aj so životom v manželstve s maloletými deťmi v kontexte samotného vývoja pôrodnosti a potratovosti, ako aj sobášnosti spolu s rozvodovosťou.

3. Opatrenia súvisiace s tehotenstvom a pôrodom

Od roku 1924 až do roku 1948 platil zákon o poistení zamestnancov pre prípad choroby, invalidity a staroby č. 221/1924, ktorý poistenej žene určoval peňažnú dávku vo výške nemocenského poistenia šesť týždňov pred pôrodom a šesť týždňov po pôrode. V prípade, že ženy dieťa samy dojčili, mali ešte nárok na peňažnú dávku vo výške polovice nemocenského poistenia do 12 týždňov od pôrodu. V roku 1948 zákon o národnom poistení č. 99/1948 predĺžil platenú materskú dovolenku poistených žien na 18 týždňov. V druhej polovici 50. rokov došlo k zvýšeniu dávok poberaných počas materskej dovolenky, pričom tieto záviseli od dĺžky zamestnania u jedného zamestnávateľa. V prípade, že žena pracovala menej ako dva roky (ale aspoň 270 dní v posledných dvoch rokoch), dávky predstavovali 75 % z priemernej dennej mzdy. Pri dĺžke zamestnania od dvoch do piatich rokov to bolo 80 % a nad päť rokov 90 % z priemernej čistej mzdy. V roku 1964 bola platená materská dovolenka predĺžená na 22 týždňov, pričom nevydaté ženy získali nárok na 26 týždňov a ženy, ktorým sa narodili súčasne dve a viac detí, dokonca 35 týždňov platenej materskej dovolenky. Došlo tiež k úprave výšky materskej dávky. Do 18. týždňa zostala odstupňovaná rovnako, ako to určil zákon č. 54/1956 Zb. o nemocenskom poistení zamestnancov, no od 19. týždňa sa výška dávky riadila poradím dieťaťa: u prvého predstavovala 40 %, u druhého 50 % a u tretieho a ďalšieho 60 % priemernej čistej mzdy. Posledná úprava materskej dovolenky pochádzala z roku 1968, keď sa vydatým ženám priznal nárok na 26 týždňov platenej materskej dovolenky, nevydatým 35 týždňov, rovnako aj ženám, ktorým sa súčasne narodili dve a viac detí. Peňažná pomoc v materstve sa stanovila jednotne na 90 % z priemernej čistej mzdy a bola vyplácaná po celú dobu trvania materskej dovolenky. Postupne tiež došlo k rozširovaniu nároku na materskú dovolenku. Okrem zamestnaných žien s nemocenským poistením pribudli v roku 1956 členky priemyselných výrobných družstiev, v roku 1962 členky poľnohospodárskych družstiev a v roku 1968 aj slobodné umelkyne.

Ako je zrejme z uvedeného prehľadu, materská dovolenka bola spočiatku veľmi krátka a nárok na ňu mali len určité skupiny žien. So zvyšujúcim sa zapájaním žien do pracovného procesu a nepostačujúcimi službami starostlivosti o najmenešie deti rástli tlaky na jej predĺženie, ako aj sprístupnenie ďalším skupinám žien. To súviselo aj s vnímaním meniacej sa funkcie žien v socialistickej spoločnosti, keď postupne došlo k renesancii obrazu ženy – matky a osoby starajúcej sa o blaho a chod domácnosti.

Tieto aspekty prispeli k vzniku novej formy opatrení v podobe tzv. ďalšej (spočiatku neplatenej) materskej dovolenky (dnes známej ako rodičovská dovolenka). Tá bola zavedená v roku 1964 na prehĺbenie starostlivosti o dieťa do jedného roku jeho života a nadväzovala priamo na materskú dovolenku. Podľa zisťovaní v priemysle ju však využívala len asi polovica robotníčok.¹⁹ Hlavným dôvodom, prečo ženy nastupovali do práce hneď po ukončení materskej dovolenky, boli finančné pomery ich rodín.²⁰ V roku 1969 bola preto ďalšia materská dovolenka predĺžená na dva roky a v roku 1970 nadobudol platnosť zákon č. 154/1969 Zb. o materskom príspevku. Išlo o peňažnú dávku poberanú počas ďalšej materskej dovolenky ženami starajúcimi sa aspoň o dve maloleté deti, z ktorých staršie bolo vo veku do začiatku povinnej školskej dochádzky a mladšie do jedného roku. Ďalej ženy museli spĺňať podmienku ekonomickej činnosti a nemocenského alebo dôchodkového poistenia aspoň 270 dní v posledných dvoch rokoch pred pôrodom mladšieho dieťaťa.²¹ O rok neskôr došlo k predĺženiu čerpania príspevku na dva roky. Pri zavedení materského príspevku sa očakávalo, že väčšina žien zostane s deťmi doma do troch rokov ich veku.²² Okrem toho cieľom bolo tiež oživenie reprodukcie a zvýšenie početnosti populácie, zlepšenie starostlivosti o najmenšie deti a tiež zníženie zamestnanosti ich matiek, ktorá bola vnímaná ako nepriaznivo vysoká.²³ Ako uvádzajú Rákosník a Šustová²⁴, išlo tiež o definitívny ústup od pôvodnej kolektivistickej doktríny, keďže príspevkom bola mlčky uznaná výchovná funkcia rodiny, čo sa tiež prejavilo v poklese záujmu o ústavnú výchovu v podobe jasli. Ďalšou zmenou (v roku 1982) sa zaviedla odstupňovaná výška materského príspevku podľa počtu a veku detí. Vyplácal sa aj v prípadoch, keď sa žena starala len o jedno dieťa.²⁵ Posledná úprava z roku 1989 predĺžila materskú dovolenku do troch rokov veku dieťaťa.

Do skupiny jednorazových finančných kompenzačných dávok patrila podpora pri narodení dieťaťa. Úprava z roku 1947 ju stanovila na 500 Kčs na každé narodené dieťa. V roku 1956 došlo k jej zvýšeniu na 650 Kčs a v roku 1968 na 1 000 Kčs. O tri roky neskôr sa podpora zdvojnásobila a nárok na ňu už mali všetky ženy.²⁶ Od roku 1959 bola tiež zavedená zvláštna podpora pri narodení trojčiat. Podmienkou bolo, aby sa všetky tri deti dožili 28. dňa života. Išlo o peňažnú pomoc vo výške 3 000 Kčs a hmotnú pomoc vo výške 4 000 Kčs v podobe výbavičky. Od roku 1969 bola hmotná pomoc zvýšená na 6 000 Kčs. Vzhľadom na to, že na podporu pri narodení mali do roku 1971 nárok i rodinné príslušníčky poistených osôb a od tohto roku všetky ženy, podpora mala charakter univerzálnej plošnej dávky.²⁷

¹⁹ RÁKOSNÍK, ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 64.

²⁰ JANDEROVÁ, Miroslava - NENTVICHOVÁ, Božena. Materský příspěvek a výrobní problémy. In Zprávy populační komise 9, 1970, č. 1, s. 17.

²¹ Detailnejšie pozri KOUBEK, ref. 11, s. 36 a 37.

²² RÁKOSNÍK - ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 64.

²³ RÁKOSNÍK - ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 64.

²⁴ RÁKOSNÍK - ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 64.

²⁵ VAŇO, ref. 8, s. 303.

²⁶ KOUBEK, ref. 11, s. 35.

²⁷ KOUBEK, ref. 11, s. 64.

Veľmi dôležitým faktorom reprodukcie a samotného poklesu plodnosti populácie Slovenska a ďalších krajín bývalého východného bloku po druhej svetovej vojne v období reálneho socializmu²⁸ sa postupne stala liberalizácia interrupcií a možnosť ženy požiadať o umelé prerušenie tehotenstva z iných ako zdravotných dôvodov. Jednu z hlavných príčin liberalizácie interrupcií predstavovali nelegálne potraty. Napríklad podľa štatistiky ministerstva zdravotníctva ešte v polovici 50. rokov v Československu pripadalo na 100 pôrodov takmer 13 zistených nelegálnych interrupcií.²⁹ Ešte vyššie čísla priniesol Výzkum o rodičovstve z roku 1956, ktorý predpokladal, že štvrtina až tretina tehotenstiev žien sa končila nelegálnym potratom.³⁰ Zásadný zlom v tejto oblasti priniesol zákon č. 68/1957 Zb. o umelom prerušení tehotnosti (účinný od 30. 12. 1957 do 1. 1. 1987). Ten umožňoval ženám podstúpiť v zdravotníckych zariadeniach interrupciu aj z iných ako zdravotných dôvodov. Povolenie na tento zákrok udeľovala tehotnej žene na jej žiadosť určená komisia. Dôvody uvádzané v žiadostiach však rýchlo odhalili, že ženy k tejto možnosti pristupovali nie zo zdravotných, ale predovšetkým zo sociálnych príčin.

Umelé ukončenie tehotenstva sa na Slovensku od roku 1958 pri široko definovaných sociálnych dôvodoch bez predchádzajúcej vedeckej i spoločenskej diskusie v podmienkach, keď účinná hormonálna či vnútromaternicová antikoncepcia neboli vôbec dostupné, v kombinácii s len veľmi málo efektívnym spôsobom plánovania rodičovstva stalo jedným z najdôležitejších faktorov reprodukcie a spôsobov, ako regulovať veľkosť rodiny. Niektoré výskumy z 50. rokov ukázali, že ženy vo veľkej miere nepoužívali žiadnu antikoncepciu, resp. ak áno, boli odkázané predovšetkým na tradičné a nie vždy spoľahlivé kontracepčné metódy (prerušovaná súlož, metóda neplodných dní).³¹ S výrobou hormonálnej antikoncepcie a vnútromaternicových teliesok sa v Československu začalo až od roku 1966.³² Antigest však mohol byť podľa predstaviteľov ministerstva zdravotníctva na začiatku 70. rokov vzhľadom na problematický dovoz potrebných surovín zo západného bloku dostupný len pre 2 – 4 % žien v reprodukčnom veku.³³ Navyše modernejšie antikoncepčné prostriedky poisťovňa nepreplácala, boli len na lekárske predpis a ich cena bola relatívne vysoká. Okrem toho viacerí lekári k nim pristupovali s nedôverou a aj medzi laickou verejnosťou boli diskutované viaceré vedľajšie účinky.³⁴ V mnohých prípadoch dokonca gynekológovia odmietali predpísať antikoncepciu mladým bezdetným ženám alebo

²⁸ Bližšie k vzťahu medzi liberalizáciou interrupcií a plodnosťou v krajinách východného bloku pozri FREJKA, Tomas. Induced Abortion and Fertility: A Quarter Century of Experience in Eastern Europe. In *Population and Development Review*, 1983, roč. 9, č. 3, s. 494-520.

²⁹ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 174.

³⁰ SRB, Vladimír – KUČERA, Milan. Výzkum o rodičovstve. Praha 1956, s. 107.

³¹ Pozri napr. SRB, Vladimír – KUČERA, Milan – VYSUŠILOVÁ, Dagmar. Průzkum manželství, antikoncepce a potratů (1959). In *Demografie*, 1961, roč. 3, č. 3, s. 209-222.

³² SOBOTKA, Tomáš. Potratovosť. In PAVLÍK, Zdeněk (ed.). *Populační vývoj České republiky 1990 – 2002*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 2002, s. 49.

³³ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 179.

³⁴ STLOUKAL. Libor. Potratovosť. In PAVLÍK, Zdeněk (ed.) *Populační vývoj České republiky 1996*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 1997, s. 37.

ženám s jedným dieťaťom, pričom k tomuto kroku pristupovali až u vydatých žien s viacerými deťmi. V podobnom duchu sa niesli aj inštrukcie ministerstva zdravotníctva, ktoré kládli dôraz na to, aby Antigest bol poskytovaný len ženám, ktoré mali najmenej dve deti.³⁵ Prvoradým kritériom pre gynekológov v spojitosti s mladými a bezdetnými ženami bolo poskytnúť im len takú antikoncepciu, ktorá by neohrozovala ich plodnosť. Preto najúčinnnejšie moderné antikoncepčné prostriedky (tabletky, teliesko) neboli považované za vhodný nástroj na reguláciu časovania materstva pre mladé slobodné bezdetné ženy.³⁶ Odporúčanými sa stali jednak tradičné prirodzené metódy (prerušovaná súlož, metóda neplodných dní) alebo zdravotne bezpečné metódy (najmä kondóm a pesar).³⁷ V súvislosti s kondómami je však potrebné povedať, že tieto mali dlhodobo veľmi zľú kvalitu a navyše ich bol na trhu nedostatok.³⁸ Samotná tuzemská výroba antikoncepcie dlhodobo viazla. V podmienkach centrálného plánovania ekonomiky bol zdravotnícky výskum a zdravotnícky priemysel ako celok chronicky finančne poddimenzovaný. Import zo zahraničia bol v podstate nemysliteľný predovšetkým pre nedostatok devíz.³⁹ Situácia sa však výraznejšie nezmenila ani v 70. a 80. rokoch, a to aj napriek určitým krokom, ktoré mali viesť k zaisteniu lepšej dostupnosti antikoncepcie. Potvrdili to napríklad niektoré výskumy: *Šetření plodnosti* (1977)⁴⁰, *Výzkum reprodukce* (1981)⁴¹ a *Průzkum plánování rodičovství* (1985)⁴². Podľa prvého z nich len približne 28 % žien bolo na Slovensku pred vstupom do manželstva poučených o nejakej forme antikoncepcie. Jednoznačne najčastejšie používanou antikoncepčnou metódou zostávala prerušovaná súlož (viac ako 48 % respondentiek), pričom moderné formy (tabletky, IUD) uviedla len necelá štvrtina opýtaných.⁴³ Podobne aj prieskum z polovice 80. rokov odhalil, že stále pretrvávali problémy s dostupnosťou niektorých druhov antikoncepcie (najmä hormonálnej), ako aj s možnosťami jej aplikácie predovšetkým u mladých žien.⁴⁴

Podľa oficiálnych štatistík až do polovice 80. rokov moderné formy antikoncepcie (hormonálna a vnútromaternicová) využívalo len niečo viac ako 13 % žien v reprodukčnom veku. Ani bezplatné poskytovanie hormonálnej a vnútromaternicovej antikoncepcie po roku 1986 túto nepriaznivú situáciu výraznejšie

³⁵ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 180.

³⁶ POTANČOKOVÁ Michaela. Konštrukcia plánovaného rodičovstva v období štátneho socializmu v bývalom Československu. In *Gender, rovné príležitosti*, 2007, roč. 8, č. 2, s. 30.

³⁷ POTANČOKOVÁ, ref. 36, s. 30.

³⁸ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 179.

³⁹ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 179.

⁴⁰ Podrobne boli výsledky publikované v štyroch príspevkoch v časopise *Demografie*: SRB, Vladimír. *Šetření plodnosti* (1977) (1. časť). In *Demografie*, 1979, roč. 21, č. 1, s. 4-14; SRB, Vladimír. *Šetření plodnosti* (1977) (2. časť). In *Demografie*, 1979, roč. 21, č. 2, s. 97-106; SRB, Vladimír. *Šetření plodnosti* (1977) (3. časť). In *Demografie*, 1979, roč. 21, č. 3, s. 205-213; SRB, Vladimír. *Šetření plodnosti* (1977) (Dokončení). In *Demografie*, 1979, roč. 21, č. 4, s. 302-310.

⁴¹ Základné výsledky boli publikované v DVORÁK, Josef – SRB, Vladimír – ALEŠ, Milan. *Výzkum reprodukce* (1981). In *Demografie*, 1983, roč. 25, č. 1, s. 19-33.

⁴² Bližšie k výsledkom pozri KRAUS, Jaroslav. *Průzkum plánování rodičovství* (1985) – I. In *Demografie*, 1987, roč. 29, č. 1, s. 23-33 a KRAUS, Jaroslav. *Průzkum plánování rodičovství* (1985) – II. In *Demografie*, 1987, roč. 29, č. 2, s. 107-113.

⁴³ SRB, ref. 40, s. 304.

⁴⁴ KRAUS, ref. 42, s.108.

nezmenilo (v rokoch 1987 a 1988 iba viac ako 14 %). Príčiny veľmi nízkeho počtu a podielu žien užívajúcich moderné metódy antikoncepcie v reprodukčnom veku okrem vyššie uvedených dôvodov spočívali tiež vo veľmi slabých vedomostiach a celkovom nedostatku spoľahlivých informácií o moderných kontracepčných metódach. Svedčia o tom aj oficiálne zistenia ministerstva zdravotníctva (napr. materiál *Informace o dnešním stavu antikoncepce ve světě a perspektivy*), v ktorom sa uvádza, že „stav antikoncepcie v ČSSR není dobrý a ve srovnání s vyspělými zeměmi zůstáváme v mnoha ohledech velmi pozadu“ a že „výchova na školách je v tomto směru minimální či žádná“⁴⁵.

Pomerne ľahký prístup k interrupcii pri dlhodobých problémoch s dostupnosťou moderných foriem antikoncepcie do značnej miery utlmoval záujem o iné formy regulácie plodnosti.⁴⁶ V súvislosti s tým viacerí autori hovoria dokonca o vzniku potratovej kultúry⁴⁷, keď interrupcie boli všeobecne prijímané ako akási dodatočná antikoncepcia (ex post).⁴⁸ Interrupcie boli prostriedkom na ukončenie nechceného tehotenstva, čo sa odzrkadlilo nielen v priamom poklese intenzity plodnosti, resp. počtu narodených detí, ale aj v podceňovaní a zanedbávaní významu plánovaného rodičovstva a antikoncepcie. Interrupcie sa tak stali akousi divnou metódou plánovania rodičovstva, pričom samotný zákon bol niektorými ženami prijatý ako zníženie maloobchodných cien.⁴⁹ Situácia v 80. rokoch po zavedení miniinterrupcií zašla až tak ďaleko, že niektoré ženy tieto zákroky považovali za akúsi reguláciu menštruácie.⁵⁰ V roku 1987 navyše vstúpil do platnosti nový zákon č. 73/1986 Zb. o umelom prerušení tehotenstva, ktorý zrušil interrupčné komisie. Žena podávajúca žiadosť o interrupciu už nemusela svoje rozhodnutie vôbec zdôvodňovať. Tým sa v podstate odstránila aj posledná prekážka a ženy tak mohli začať slobodne rozhodovať o svojom tehotenstve.

4. Vznik a zánik manželstva a opatrenia súvisiace so životom v manželstve s maloletými deťmi

Značná pozornosť socialistického Československa bola venovaná najmä ochrane manželskej rodiny a detí. Išlo nielen o materiálnu podporu, ale aj rôzne formy morálnej podpory. Prvé kroky mladých ľudí po vstupe do manželstva malo uľahčiť zavedenie tzv. výbavného v roku 1947. Poskytovalo sa vo výške 1 000 Kčs, čo predstavovalo približne sumu o niečo nižšiu, ako bol priemerný mesačný prí-

⁴⁵ Pozri RÁKOSNÍK, - ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 179.

⁴⁶ STLOUKAL, ref. 34, s. 37.

⁴⁷ Pozri napr. STLOUKAL, Libor. Understanding the 'abortion culture' in Central and Eastern Europe. In DAVID, Henry Philip - SKILOGIANIS, Joanna (eds.) From Abortion to Contraception. A Resource to Public Policies and Reproductive Behaviour in Central and Eastern Europe from 1917 to the Present. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1999, s. 23-37; FREJKA, Tomas. Overview Chapter 3. Birth regulation in Europe. Completing the contraceptive revolution. In FREJKA, Tomas et al. Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview. Demographic Research, 2008, roč. 19, č. 5, s. 79; KUČERA, Milan - FIALOVÁ, Ludmila. Demografické chováni obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989. Working Papers, WP 96:1. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1996.

⁴⁸ KUČERA, ref. 11, s. 120.

⁴⁹ KUČERA, ref. 11, s. 120.

⁵⁰ KUČERA, ref. 11, s. 120.

jem. Nárok naň mali len poistenci, ktorí boli poistení minimálne 4 roky, pričom v prípade, že si ho mohli uplatniť obaja novomanželia, priznávalo sa manželke.⁵¹ Zánik výbavného v roku 1956 bol odôvodnený snahami zvýšiť dôraz na starostlivosť štátu priamo o rodinu s deťmi prostredníctvom prídavkov na deti.

Snahy o stabilizáciu povojnovnej situácie rodín s deťmi v Československu viedli k zavedeniu prídavkov na dieťa (rok 1945) v súvislosti s menovou reformou a s ňou spojenou úpravou platov. Predstavovali v podstate vedľajší produkt vyrovnávania cenovej hladiny životných potrieb a miezd. Primárne tak boli zamerané na ovplyvňovanie životnej úrovne rodín s deťmi.⁵² Na každé dieťa bez ohľadu na poradie, počet detí či platové podmienky rodič dostával mesačne 30 Kčs v podobe príspevku na výchovu a výživu. V roku 1947 bolo zavedené progresívne vyplácanie prídavkov podľa počtu detí.⁵³ Po menovej reforme v roku 1953 došlo takmer k zdvojnásobeniu prídavkov na dieťa. Ich nárast, avšak v menšej miere, priniesla aj zmena v roku 1957. Od roku 1959 boli prídavky viazané na výšku príjmu rodičov. Rok 1968 priniesol zrušenie tohto prístupu a prídavky sa takmer zdvojnásobili. K ďalším zvyšovaniam prídavkov následne došlo aj v rokoch 1973, 1979 a 1985.⁵⁴ Celkovo je však potrebné povedať, že prídavky na deti neodzrkadľovali výšku nákladov na výživu a výchovu, nevytvárali motiváciu k narodeniu ďalšieho dieťaťa a často skôr plnili funkciu sociálnej dávky, a to najmä v prípade nízkopríjmových skupín obyvateľstva.⁵⁵

Pomoc mladým manželským rodinám s deťmi nadobúdala rôzne ďalšie formy. Napríklad podľa metodického pokynu ministerstva vnútra z roku 1973 mali byť do poradovníka na pridelovanie bytov prednostne zaraďovaní mladí manželia s tromi a viac deťmi, resp. rodiny, ktorým sa narodilo tretie dieťa a v oblastiach s menšou bytovou tiesňou druhé dieťa. Prednostne boli do poradovníka zaraďovaní aj mladí manželia, ktorým sa narodilo dieťa alebo tehotenstvo bolo lekársky preukázané.⁵⁶

Do komplexu opatrení na podporu rodín s deťmi je možné zahrnúť aj daňové úľavy. Prvýkrát boli zavedené v roku 1952, keď pri daňových odvodoch zvýhodňovali rodiny s deťmi. Daňová sadzba živiteľa sa znižovala podľa počtu závislých detí.⁵⁷ V roku 1968 sa daňové stimuly zmenili na postihy pre tých, ktorí nemali deti alebo nežili v manželstve. Ak daňovník nevyživoval žiadnu osobu alebo len jednu, ktorá nebola dieťaťom, zvýšila sa mu sadzba dane v závislosti od veku, pohlavia a rodinného stavu.⁵⁸

Dôležitá bola aj nepriama pomoc rodinám s deťmi sústreďujúca sa na zľavy a dotácie na poplatky za deti v jasliach, materských školách, družinách a školských stravovacích zariadeniach. Okrem toho výrazne dotované boli aj ceny

⁵¹ KOUBEK, ref. 11, s. 40.

⁵² KOUBEK, ref. 11, s. 49.

⁵³ Kým do roku 1947 na 5 detí poberali rodičia 150 Kčs, od roku 1947 to bolo 250 Kčs (bližšie pozri KOUBEK, ref. 11, s. 37, tab. 1).

⁵⁴ Pozri VAŇO, ref. 8, s. 304.

⁵⁵ KUČERA, ref. 11, s. 63 a 64.

⁵⁶ KUČERA, ref. 11, s. 10, s. 64.

⁵⁷ KOUBEK, ref. 11, s. 39.

⁵⁸ KOUBEK, ref. 11, s. 39.

potravín, detského oblečenia a obuvi (do roku 1979), existovala zľava na nájomné v štátnych bytoch odstupňovaná podľa počtu narodených detí a pod. Tým sa vytvárali pre rodiny s deťmi určité sociálne istoty, ktoré boli len výnimočne rušené.⁵⁹

V súvislosti so vstupom do manželstva je potrebné spomenúť tiež zníženie veku plnoletosti v roku 1949 v prípade oboch pohlaví z 21 rokov na 18, pričom manželstvo zo závažných dôvodov (najmä tehotenstvo partnerky) povoľoval súd už od 16 rokov. Veľmi dôležitými zmenami prešla aj rozvodová legislatíva. V podstate od uhorského zákonného článku XXXI/1894 o manželskom práve (manželský zákon) platil na území Slovenska dvojstupňový prístup k rozvodu manželstva. Separácia manželov od stola a lôžka rušila povinnosť spoločného manželského života, no neumožňovala jeho legislatívny zánik. Až rozluka manželstva znamenala právny zánik manželstva za života oboch manželov.⁶⁰ S novým zákonom o rodine č. 256/1949 Zb. s účinnosťou od 1. januára 1950 došlo k značnému zjednodušeniu prístupu k právnemu zániku manželstva. Zrušená bola dovtedajšia dvojstupňová konštrukcia rozvodu a definovaný bol len rozvod manželstva. Súdne rozhodnutie o rozvode manželstva tak predstavovalo jediný spôsob zániku manželstva právnou cestou za života manželov. Okrem toho namiesto taxatívneho vymedzovania dôvodov rozluky (resp. rozvodu) manželstva bola zavedená len jedna objektívna príčina: hlboký a trvalý rozvrat vzájomných vzťahov medzi manželmi. Princíp prevažnej viny na rozvrate zisťovaný do roku 1949 bol nahradený princípom výlučnej viny.⁶¹ V praxi to znamenalo, že o rozvod nemohol požiadať manžel, ktorý rozvrat zaviniel. Súd tak nemohol manželstvo rozviesť proti vôli výlučne nevinného manžela. Výrok o vine ako súčasť rozsudku pritom súd uviesť nemusel, ak o to požiadali obaja manželia. Táto zábrana sa v praxi ukázala ako pomerne veľká komplikácia. Výrok o vine pritom mal predovšetkým majetkovoprávne dôsledky. Rozvedený manžel bez možnosti uspokojiť vlastné potreby mal nárok vo vzťahu k bývalému manželovi, aby mu na ich úhradu prispieval podľa svojich možností. Rovnako sa na túto skutočnosť prihliadalo pri delení majetku. Okrem toho však výrok o vine sledoval aj psychologický efekt, keďže mal znamenať odsudzujúci postoj verejnosti voči vinnému manželovi.⁶² Legislatíva tiež úzko dbala na záujmy maloletých detí. Manželstvo tak nemohlo byť rozvedené v prípade, že to bolo v rozpore s ich záujmami. Súčasťou rozvodového konania sa preto stalo pojednávanie o výchove a výžive detí v období po rozvode. Súdna prax veľmi rýchlo zistila, že pomerne prísne rozvodové predpisy brzdia síce vzostup počtu rozvodov, no v realite dochádza k hromadeniu tzv. mŕtvych manželstiev.⁶³ Preto zákonné opatrenie pred-

⁵⁹ KUČERA, Milan. Rodinná politika a její demografické důsledky v socialistickém Československu. In Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny. Praha: CEFRES, 2001, s. 57. Pozri KUČERA, ref. 11, s. 62.

⁶⁰ LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana. Pramene práva na území Slovenska II. 1790 – 1918. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2012, s. 305-308.

⁶¹ TUTTEROVÁ, Jitka – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Vývojové trendy rozvodovosti po roce 1950 v ČSR a SSR v kontextu legislativních změn. In Demografie, 1989, roč. 31, č. 3, s. 201 a 202.

⁶² TUTTEROVÁ – RYCHTAŘÍKOVÁ, ref. 61, s. 202.

⁶³ Ide o manželské zväzky, ktoré neplnili svoju spoločenskú funkciu. Manželia často spolu ani nežili, prípadne si dokonca našli nových partnerov, s ktorými žili vo faktickom manželstve.

sedníctva Národného zhromaždenia č. 61/1955 Zb. (účinné od 1. januára 1956) situáciu zmenilo tak, že vo všeobecnosti síce nebolo naďalej možné vyhovieť návrhu na rozvod manželstva podávanému výlučne vinným manželom bez súhlasu nevinného, ale vo výnimočných prípadoch, ak to vyžadoval záujem spoločnosti a za podmienky, že manželia už dlhú dobu nežili spolu⁶⁴, mohol súd rozvod povoliť aj proti vôli nevinného z manželov. Nová koncepcia sledovala predovšetkým cieľ umožniť zánik veľkého počtu mŕtvych manželstiev, a to predovšetkým takých, kde manželia nielenže dlhšie spolu nežili, ale už nadviazali aj nové partnerské vzťahy.⁶⁵ Najvyšší súd tiež prostredníctvom zákonného článku 66/1952 Zb. o organizácii súdov nariadil, aby sa pri prvom súdnom pojednávaní pokúsili o zmierenie manželov. Cieľom bolo oboznámiť sa s pomermi, zistiť pohnútky, ktoré viedli k podaniu návrhu na rozvod, predostrieť dôvody, ktoré by mohli viesť k uzmiereniu, a predložiť konkrétne odporúčania. Približne o desať rokov neskôr bol vydaný pokyn, aby súdy pri zmierovaní spolupracovali s národnými výbormi, spoločenskými orgánmi a organizáciami, no v praxi zostal bez príslušného ohlasu.⁶⁶ Obligatórne zmierovacie konanie bolo od 1. apríla 1964 jednou z procesných podmienok rozvodového konania, no novelou občianskeho súdneho poriadku č. 49/1973 Zb. (s účinnosťou od 1. 7. 1973) bolo zrušené a nahradené povinnosťou súdu viesť manželov priamo v rozvodovom konaní k odstráneniu príčin rozvratu a k ich uzmiereniu. Pristúpilo sa k tomu na základe praktických skúseností, keď sudcovia pre nedostatok potrebných podkladov nemohli dať manželom konkrétne odporúčania na odstránenie príčin rozvratu, pričom samotné zmierovacie konania sa ukázali ako veľmi neefektívne.⁶⁷

Nová ústava z roku 1960 podmienila rekodifikáciu rodinného práva zákonom o rodine č. 94/1963 Zb. (účinný od 1. apríla 1964). Rozvod naďalej zostal jedinou formou právneho zániku manželstva. Pri rozvodovom konaní súd síce naďalej zisťoval príčiny rozvratu manželstva, ale upustilo sa od formálneho výroku o vine. Subjektívne hľadisko princípu viny na rozvode bolo nahradené objektívnym hľadiskom. Súd tak mohol na návrh jedného z manželov manželstvo ukončiť, ak vzťahy medzi manželmi boli tak vážne rozvrátené, že manželstvo ďalej nemohlo plniť svoj spoločenský účel. Pri rozhodovaní o rozvode pritom súd musel prihliadať najmä na záujmy maloletých detí.

Veľmi dôležitými nástrojmi socialistickej populačnej politiky smerom k mladým manželským rodinám sa stali zvýhodnené alebo prednostné pôžičky. Prvú povojnovú formu mladomanželských pôžičiek priniesol zákon č. 56/1948 Zb. o štátnej podpore novomanželom. Mladé rodiny do 35. roku veku každého z manželov, od ktorých svadby neuplynuli viac ako dva roky, si mohli požičať 36 tis. Kčs pri zvýhodnenej úrokovej sadzbe 3,5 %. Narodením dieťaťa sa pôžička stala bezúročnou a odpísala sa šestina z nej. Ďalšia šestina bola odpísaná pri narodení druhého a každého ďalšieho dieťaťa. Podávanie žiadostí však bolo

⁶⁴ V praxi sa uplatnila hranica troch rokov, pričom z výnimky sa veľmi rýchlo stalo pravidlo. Bližšie pozri KUČERA, ref. 11, s. 96.

⁶⁵ TUTTEROVÁ - RYCHTAŘÍKOVÁ, ref. 61, s. 202.

⁶⁶ TUTTEROVÁ - RYCHTAŘÍKOVÁ, ref. 61, s. 203.

⁶⁷ KUČERA, ref. 11, s. 96.

značne komplikované a aj administratívne spracovanie bolo zdĺhavé. Okrem toho pôžička slúžila len na nákup vybavenia do domácností a potrieb pre deti, čo bol pri značne obmedzenej ponuke a dostupnosti spotrebného tovaru problém.⁶⁸ Širšiemu presadeniu novomanželských pôžičiek v tomto období zabránila aj menová reforma z roku 1953. Príčinou bolo, že právna úprava sa adekvátne nezmenila v smere nového pomeru medzi cenami a mzdami. Preto sa novomanželské pôžičky stali pre priemerných novomanželov takmer nedostupné.⁶⁹ K významnej zmene tohto opatrenia došlo až v roku 1973 zákonom č. 14/1973 Zb., ktorý umožnil poskytovať pôžičky so štátnym príspevkom mladým manželom na obstaranie bytu alebo na nákup bytového zariadenia. Výška pôžičky mohla v tomto období dosiahnuť maximálne 30 tis. Kčs pri úročení 1 % na obstaranie bytu a 2,5 % pri nákupe zariadenia do bytu s dobou splatnosti 10 rokov. Ak sa občanovi, ktorý uzavrel pôžičku, narodilo dieťa, vznikol mu nárok na štátny príspevok vyplácaný štátnou sporiteľňou. Ten predstavoval 2 000 Kčs pri prvom dieťati, 4 000 Kčs pri druhom a každom ďalšom dieťati, pričom sa použil ako mimoriadna splátka novomanželskej pôžičky. Okrem toho štátna sporiteľňa mohla na žiadosť manželov (občana) pri narodení každého dieťaťa povoliť odklad splácania až na jeden rok. Pôžičky síce neboli univerzálne, ale hranica celkového mesačného príjmu oboch manželov bola stanovená veľmi priaznivo na 5 000 Kčs. Odhaduje sa, že mladomanželské pôžičky čerpali takmer 3/4 rodín majúcich na ne nárok. Väčšinou boli žiadané na vybavenie domácností⁷⁰, pričom maximálna suma v tej dobe predstavovala približne 1,5-ročný príjem.⁷¹ Výhodnosť novomanželských pôžičiek dokumentuje aj miera zaťaženia domácností splátkami, ktorá sa pohybovala pod hranicou 10 % z domáceho rozpočtu.⁷² V dôsledku inflácie však požičaný objem peňazí strácal na hodnote, preto sa v roku 1987 pristúpilo k úprave. Zvýšila sa horná hranica poskytnutej pôžičky na 50 tis. Kčs, predĺžila sa doba splatnosti na 15 rokov a tiež došlo k zvýšeniu stropu priemernej mesačnej mzdy žiadateľa na 6 tis. Kčs. Rozpad socialistického bloku a postupný prechod na trhové hospodárstvo v kontexte ďalších spoločenských a ekonomických zmien prispeli k zrušeniu novomanželských pôžičiek v danej podobe, a to od 1. 1. 1991.

5. Ďalšie aspekty rodinného a reprodukčného správania v období minulého režimu

Okrem priamych vplyvov opatrení populačnej politiky na charakter a intenzitu reprodukčného správania obyvateľstva socialistického Slovenska pôsobili i viaceré ďalšie vonkajšie faktory, ktoré dotvárali celkový obraz špecifických podmienok, v ktorých sa realizovali manželské a reprodukčné zámery mladých ľudí. Vplyv jednotlivých opatrení a úprav na úroveň reprodukcie a populačný vývoj

⁶⁸ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 50.

⁶⁹ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 51.

⁷⁰ PELIKÁN, Josef. Pět let existence půjček se státním příspěvkem mladým manželům. In *Demografie*, 1978, roč. 20, č. 4, s. 331 a 332.

⁷¹ RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Sňatečnost svobodných v České republice dříve a dnes. In *Demografie*, 1995, roč. 37, č. 3, s. 159.

⁷² PELIKÁN, ref. 70, s. 336.

je pritom len ťažko možné empiricky priamo hodnotiť bez znalostí týchto externých podmieností.

Jedným z dôležitých aspektov vplývajúcich aj na charakter populačnej politiky a realizovaných opatrení bolo vnímanie úlohy rodiny a starostlivosti o maloleté deti v rodine. Kým v prvých rokoch po uchopení moci komunistickým režimom vznikali často až utopické predstavy o budúcej existencii rodiny, pričom jej úlohu pri starostlivosti o deti mali prevziať štátne inštitúcie⁷³, od druhej polovice 60. rokov pozorujeme úplnú zmenu a opätovnú renesanciu úplnej rodiny aj v oficiálnej komunistickej doktríne. Na sklonku 40. a v 50. rokoch sa predovšetkým zdôrazňovala aktívna úloha ženy v pracovnom procese, jej zapojenie do spoločenského diania, ktoré bolo často prezentované ako oslobodenie sa žien od uzavretia v rodine a domácnosti a naplnenie ich práva na sebarealizáciu mimo rodiny. V skutočnosti išlo o nutný prvok naplnenia pracovných síl v extenzívnom socialistickom hospodárstve v období povojnovej dynamickej industrializácie a odlivu mužov zo sektoru služieb a ľahkého priemyslu do preferovaných odvetví (napr. chemický a ťažký priemysel, baníctvo a pod.). „Ženám byla jejich pracovní mobilizace předložena jako dosažení rovnosti, jako cesta jejich emancipace: rovná šance na zaměstnání a rozsáhlý, energicky realizovaný program na osvobození ženy od handicapu mateřství výstavbou sítě školek a jeslí, jež přijímaly dítě od tří měsíců (kdy tedy končila mateřská dovolená) a nabízely i celotýdenní péči. [...] ... na medicínský předpis průmyslově vyráběné sušené mléko bylo shledáno zdravějším než mléko mateřské. [...] ... dětský kolektiv v jeslích, vedený školenou pečovatelkou, stimuluje rozvoj dítěte lépe než diletantsky vedená péče v rodině; jak by mohla matka vědět, co dítě potřebuje, když na to nemá odborné školení?“⁷⁴ Postupne však oficiálna politika začala tento program opúšťať, pretože matky malých detí chronicky absentovali vo výrobnom procese v dôsledku častých ochorení svojich detí. A čo bolo ešte horšie, ukazovalo sa, že náklady na jedno miesto v jasliach boli vyššie ako kapitalizovaná nadhodnota z práce zamestnaných žien.⁷⁵ Opätovný návrat žien do domácností a prechod na jednoprijmový systém však už vzhľadom na pokračujúcu platovú nivelizáciu a celkovo nízke platové ohodnotenie mužov neboli možné, pretože základná životná úroveň sa dala udržať len v prípade zamestnania oboch rodičov.⁷⁶ Sociálna situácia v rodine tak mladé ženy v podstate donútila k druhému príjmu, pretože aj keby si muž zvýšil kvalifikáciu a intenzitu práce, nebol by finančný efekt ani zďaleka taký významný, ako keď žena (aj nekvalifikovaná) nastúpila do zamestnania.⁷⁷ Určitým východiskom z tejto situácie sa napokon ukázala úprava dĺžky materskej dovolenky a následne zavedenie jej platenej formy (pozri vyššie).⁷⁸

⁷³ Pozri KUČERA, ref. 11, s. 62; HAMPLOVÁ, Dana. Stručné poznámky o ideových prístupech k rodině v období socialismu. In Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny. Praha: CEFRES, 2001, s. 109.

⁷⁴ MOŽNÝ, Ivo. Sociologie rodiny. Praha: SLON, 1999, s. 155.

⁷⁵ MOŽNÝ, ref. 74, s. 155.

⁷⁶ MOŽNÝ, ref. 74, s. 155.

⁷⁷ MOŽNÝ, ref. 74, s. 155.

⁷⁸ Celkovo je potrebné povedať, že aj keď podiel detí umiestnených v jasliach z celkového počtu detí príslušnej vekovej skupiny postupne rástol (z 3 % v 50. rokoch na 15 - 18 % v prvej polovici 80. rokov), na Slovensku bolo bežným javom, že sa o malé dieťa po návrate žien do práce staral

Súčasne je však tiež potrebné pripomenúť, že naďalej pretrvávalo tradičné rozdelenie úloh muža a ženy pri starostlivosti o deti a domácnosť.⁷⁹ Takéto dvojnásobné zaťaženie platenou a neplatenou prácou bolo ženami vnímané ako obzvlášť namáhavé.⁸⁰ Aj keď sa postupne rozširovala sieť a kapacita zariadení pre najmenšie deti a deti v predškolskom veku, tento nárast nezodpovedal dynamickému vzostupu miery zamestnanosti mladých žien. Okrem toho treba tiež povedať, že tieto služby neboli dostupné pre všetky ženy s malými deťmi, pričom problematická situácia bola najmä v malých vidieckych obciach.⁸¹ Rovnako problematické zostávalo aj poskytovanie ďalších služieb pre mladé rodiny s deťmi vrátane zásobovania.⁸²

Ako sme uviedli vyššie, v priebehu 60. rokov a najmä v období normalizácie sa situácia obracia a čoraz viac sa zdôrazňuje materské a výchovné pôsobenie žien, ich návrat k rodine a domácnosti. Spoločnosť vysoko oceňuje materstvo a rodičovstvo a ich nenahraditeľnosť i pozitívne spoločenské a ekonomické dôsledky.⁸³ Významným faktorom úspešnosti prijímaného komplexu pronatalitných opatrení v tomto období bol aj špecifický charakter vtedajšej spoločenskej klímy. Po vpáde vojsk Varšavskej zmluvy v auguste 1968 prevládalo v populácii rozčarovanie, skepsa a výsledkom tak okrem iného bola aj rezignácia na politické a spoločenské dianie a „stiahnutie“ sa do súkromnej sféry vlastných rodín.

Do roku 1953 bolo v Československu zavedené prídellové hospodárstvo, ktoré dokázalo v posledných rokoch svojej existencie už pomerne dobre pokrývať hlavné potreby domácností. Realizovaná menová reforma v roku 1953 priniesla nielen to, že značná časť obyvateľstva v podstate prišla o svoje úspory, ale došlo i k zrušeniu prídellového hospodárstva a nasadeniu síce voľných, ale v porovnaní s predchádzajúcim obdobím relatívne vysokých cien potravín a priemyselného tovaru. Postupne síce došlo k ich zníženiu, no tieto zmeny významnou mierou zhoršili životnú situáciu mladých rodín s deťmi v 50. rokoch. Celkovo je možné povedať, že priemerné mzdy pracujúcich rástli len veľmi pomaly a odvíjali sa od hospodárskej činnosti. Súčasne sa tiež udržiavali aj relatívne nízke a štátom čoraz viac dotované ceny potravín. Tie spolu so spomínanou platovou nivelizáciou a plnou zamestnanosťou nenútili k vlastnej aktivite; zaručovali pohodlné, aj keď pomerne obmedzené sociálne istoty.⁸⁴

Centrálne riadená ekonomika okrem výroby plánovala aj výstupy vzdelávacieho systému pomocou smerných čísel (kvót), ktoré určovali počty absolventov nielen jednotlivých stupňov vzdelávacieho systému, ale aj jednotlivých odborov

---

niekto z rodiny. Údaje tiež naznačujú, že inštitút ďalšej materskej dovolenky využívali častejšie menej vzdelané ženy ako vysokoškoláčky. Bližšie pozri RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 68.

⁷⁹ HEINEN, Jacqueline. Public/private: Gender – Social and Political Citizenship in Eastern Europe. In *Theory and Society*, 1997, roč. 26, s. 597.

⁸⁰ SAXONBERG, Steven – SIROVÁTKA, Tomáš. Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe. In *Journal of Comparative Policy Analysis*, 2006, roč. 8, č. 2, s. 185.

⁸¹ KUČERA, ref. 11, s. 63.

⁸² KUČERA, ref. 11, s. 63.

⁸³ KOUBEK, ref. 11, s. 107-118.

⁸⁴ KUČERA, ref. 11, s. 56 a 58.

a špecializácií.⁸⁵ Vo všeobecnosti prevládal názor o nedostatku manuálnych povolání, a preto sa vyvíjal predovšetkým tlak na plnenie smerných čísel na učňovských školách. Naopak, v prípade terciárneho vzdelávania panovali obavy z „nadprodukcie“ vysokoškolsky vzdelaných osôb, ktoré by nebolo možné umiestniť na pracovné miesta.⁸⁶ Ako uvádza Simonová⁸⁷, dosiahnutie vysokého vzdelania a kvalifikácie nebolo v socialistickej spoločnosti spájané so zodpovedajúcou spoločenskou pozíciou a už vôbec nezaručovalo vysokú životnú úroveň. Napríklad Petr Matějů vo svojej analýze údajov z druhej polovice 70. rokov dokázal, že variácia príjmov súvisela s dosiahnutým vzdelaním len minimálne.⁸⁸ Centrálné zásahy plánovaného hospodárstva tiež výrazne deformovali trh práce. Išlo v prvom rade o degradáciu duševnej a tvorivej práce, ktorá vyžadovala vyššie vzdelanie, vlastnú iniciatívu a investície do ľudského kapitálu zo strany jednotlivca. Na druhej strane dochádzalo k vyzdvihovaniu a zvýhodňovaniu zamestnancov vykonávajúcich manuálne (často rutinné) práce. Preto ich mzdové ohodnotenie bolo často vyššie ako v prípade osôb s vysokoškolským vzdelaním.⁸⁹ Podľa niektorých výpočtov⁹⁰ sa absolvent vysokej školy na Slovensku svojou kumulovanou mzdou vyrovnal osobe so základným vzdelaním vo veku 30 – 34 rokov a osobe so stredoškolským vzdelaním dokonca až po dovŕšení 40. roku života. Vzhľadom na uvedené aspekty vznikol model, v ktorom boli vzdelanostné dráhy ukončované skoro, u mužov najčastejšie na učňovských školách a u žien stredoškolským vzdelaním s maturitou.

Proces industrializácie a s tým spojené budovanie novej hospodárskej infraštruktúry na Slovensku po druhej svetovej vojne neumožňovali do značnej miery presunúť materiálne, finančné a ľudské kapacity na výstavbu nového bytového fondu. Navyše prevládalo iluzórne presvedčenie, že bytov je dostatok, a preto plánovaná bytová výstavba bola v prvých povojnových desaťročiach veľmi nízka.⁹¹ Situácia sa začala zlepšovať až v 70. rokoch, keď sa popri družstevnej výstavbe výrazne zvýšil aj počet bytov dokončených v rámci komunálnej a čiastočne i podnikovej výstavby. Voľný trh s bytmi neexistoval a štát v rámci hromadnej bytovej výstavby byty prideloval. Vo všeobecnosti existoval nedostatok bytov, ktorý bol navyše značne priestorovo diferencovaný. Postihoval predovšetkým mestské prostredie, pričom najviac trpeli mladé manželské páry, a to najmä v takom prípade, keď obaja manželia pracovali v nevýrobnej sfére.⁹² Pridelovanie bytov sa opieralo predovšetkým o sociálne triedny prístup a často sa vyznačovalo dlhou čakacou dobou. Určité zvýhodnenie bolo možné pozorovať

⁸⁵ DŽAMBAZOVIČ, Roman. Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2007, s. 29.

⁸⁶ DŽAMBAZOVIČ, ref. 85, s. 29.

⁸⁷ DŽAMBAZOVIČ, ref. 85, s. 65.

⁸⁸ MATEJŮ, Petr. Vzdelání – mzda – životní úroveň. In Sociologický časopis, 1986, roč. 22, č. 6, s. 599-614.

⁸⁹ DŽAMBAZOVIČ, ref. 85, s. 37.

⁹⁰ Pozri LONDÁKOVÁ, Elena. Pochybné rovnostárstvo. Ženy za socializmu. In História revue, 2004, roč. 4, č. 9-10, s. 33-36; KALINOVÁ, Lenka. Sociální vývoj Československa 1969 – 1989. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998.

⁹¹ KUČERA, ref. 11, s. 65.

⁹² KUČERA, ref. 11, s. 65.

v prípade manželských dvojíc s deťmi.⁹³ Ďalšou negatívnou stránkou problematiky bývania bolo, že propagandistická prax „bývania pre každého za dostupnú cenu“ sa naplňala prostredníctvom nízkej kvality bývania a nevhodnej štruktúry bytov v hromadnej výstavbe.⁹⁴ Ako uvádza Kučera⁹⁵, dlhodobý nedostatok bytov, ktorý najviac pociťovali mladé manželské páry, v kombinácii s nízkou úrovňou bývania predstavovali jeden z dôležitých faktorov limitujúcich reprodukciu a veľkosť rodiny. Vlastný byt získala značná časť mladých neskoro, často až po narodení posledného plánovaného dieťaťa. Plne to preukázali výsledky sčítania ľudu (1961) po zavedení konceptu cenzovej domácnosti, keď bolo možné jasne rozlíšiť početné nútené spolužitia mladých párov po narodení dieťaťa (detí) so svojimi rodičmi v jednej domácnosti. Kvantifikácia bytovej núdze sa opierala o názor, že každá cenzová domácnosť by mala mať svoj vlastný byt.⁹⁶ Na začiatku 60. rokov bola vyčíslená na približne 200 tis. bytov. V ďalších dvoch sčítaniach sa počet domácností bývajúcich s ďalšou cenzovou domácnosťou zvyšoval až na viac ako 450 tis.⁹⁷ Znamenalo to, že len necelé tri štvrtiny cenzových domácností bývali samostatne.⁹⁸ Posledné československé sčítanie z roku 1991 prinieslo určité zníženie núteného spolužitia na približne 400 tis. cenzových domácností. Najčastejšie išlo o prípady, keď užívateľ bytu žil spoločne s domácnosťami svojho zaťa alebo nevesty, resp. o súžitie so svojimi rodičmi či prarodičmi.⁹⁹ Samostatne tak tesne po skončení minulého režimu bývalo takmer osem z desiatich domácností.¹⁰⁰

Systém extenzívnej a egalitárnej sociálnej starostlivosti sprevádzajúci ľudí „od kolísky až po hrob“ limitoval alternatívne možnosti mladých ľudí, súčasne však znižoval náklady spojené s materstvom a rodičovstvom.¹⁰¹ Okrem toho pomáhal spoluvytvárať podmienky pre relatívne ľahko predvídateľné reprodukčné a rodinné správanie mladých ľudí, nezaťažené takmer žiadnou dávkou neistoty. Na druhej strane autoritatívny režim do značnej miery limitoval rozsah možností sebarealizácie mimo rodiny.¹⁰²

Existujúce špecifické podmienky minulého režimu nevytvárali v odkladaní materských a rodičovských dráh atraktívnu alternatívu. Na druhej strane

⁹³ SOBOTKA, ref. 5, s. 259.

⁹⁴ VAŇO, ref. 8, s. 305.

⁹⁵ KUČERA, ref. 11, s. 66.

⁹⁶ VOLKO, Viliam. K objektivizácii potreby a zdrojov bytového fondu. In *Demografie*, 1980, roč. 22, č. 3, s. 226.

⁹⁷ Údaje prevzaté z VÝVOJ spoločnosti ČSSR (podľa výsledkov sčítaní ľudu, domů a bytů). Textová časť. Praha: FSÚ, 1985, s. 173.

⁹⁸ VÝVOJ, ref. 97, s. 173.

⁹⁹ VÝVOJ, ref. 97, s. 167.

¹⁰⁰ Zostavené z údajov publikovaných v SČÍTANIE ľudu, domov a bytov 1991. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti. Slovenská republika. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1992, s. 166.

¹⁰¹ SČÍTANIE, ref. 100, s. 166.

¹⁰² FREJKA, Tomas – SOBOTKA, Tomáš – HOEM, M. Jan – TOULEMON, Laurent. Summary and general conclusions. Childbearing Trends and Policies in Europe. In FREJKA, Tomas et al. Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview. In *Demographic Research*, 2008, roč. 19, č. 1, s. 8.

rodina a rodinné väzby predstavovali veľmi dôležitý zdroj sociálneho kapitálu. Vzájomná pomoc príbuzných a priateľov pri starostlivosti o deti, drobných opravách, renováciách, získavaní tovaru a služieb na „čiernom trhu“ alebo „podpultovom predaji“ nahrádzala poddimenzovaný, zle fungujúci sektor služieb.¹⁰³ Táto zvláštna forma podriadenia záujmov a potrieb jednotlivých členov rodine viedla k veľmi silnej normativite života v rodine s deťmi. Môžeme to chápať ako reakciu na slabé možnosti sebarealizácie, a to s ohľadom na voľnočasové aktivity (limitované možnosti cestovania do zahraničia, nedostatok konzumného tovaru, slabé možnosti na neoficiálnu dobrovoľnícku činnosť), ako aj kariérne vyhliadky (nízka návratnosť vzdelania, limitované možnosti súkromného podnikania a kariérneho rastu, často viac podmieneného členstvom v strane ako vlastnými schopnosťami a vzdelaním).¹⁰⁴

6. Vývoj rodinného a reprodukčného správania na Slovensku na pozadí socialistickej populačnej politiky

Z pohľadu rodinného a reprodukčného správania bol pre Slovensko charakteristický veľmi silný príklon ku skorému materstvu a rodičovstvu, k takmer univerzálnej a skorej sobášnosti slobodných, k dvojdetnému modelu rodiny a nízkej bezdetnosti.¹⁰⁵ Celkom bežným javom sa stalo mať dve deti skoro po sebe v mladom veku (20 – 25 rokov) a po dvoch až troch rokoch začať pracovať alebo nastúpiť opäť do zamestnania.¹⁰⁶ Skracovanie intervalu medzi narodením prvého a druhého dieťaťa bolo výsledkom snáh manželských párov súbežne využiť materskú dovolenku a materský príspevok.¹⁰⁷ Výsledkom prevládajúceho preťaženia žien kombináciou pracovných, rodičovských povinností a povinností vyplývajúcich zo starostlivosti o domácnosť bola tiež redukcia reprodukčných plánov a čoraz častejší príklon k dvojdetnému modelu rodiny.¹⁰⁸ Okrem toho dôležitou súčasťou reprodukčnej biografie mnohých žien sa stalo využívanie interrupcií ako antikoncepcie ex post. Životné dráhy rôznych sociálnych skupín v populácii sa vďaka pôsobeniu špecifických podmienok minulého režimu približovali a boli v mnohých ohľadoch veľmi podobné svojim nastavením, ako aj obsahom jednotlivých prechodov.¹⁰⁹

Z pohľadu procesu sobášnosti môžeme obdobie po druhej svetovej vojne až do konca 80. rokov rozdeliť do niekoľkých etáp, ktorých charakteristické črty úzko súviseli nielen so socioekonomickými podmienkami, ale aj s niektorými vyššie spomínanými opatreniami rodinnej politiky. Prvé povojnové roky sa niesli v znamení vysokej sobášnosti podmienenej predovšetkým kompenzačnou fázou.

¹⁰³ SOBOTKA, ref. 5, s. 258.

¹⁰⁴ SOBOTKA, ref. 6, s. 258 a 259.

¹⁰⁵ Bližšie pozri napr. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti žien na Slovensku v 20. a na začiatku 21. storočia. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017.

¹⁰⁶ SOBOTKA, Tomáš. Understanding lower and later fertility in Central and Eastern Europe. In KOTOWSKA, Irena – JÓZWIAK, Janina. Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities. Warsaw: Statistical Publishing Establishment, 2003, s. 698.

¹⁰⁷ KUČERA, ref. 59, s. 64. Pozri KUČERA, ref. 11, s. 62.

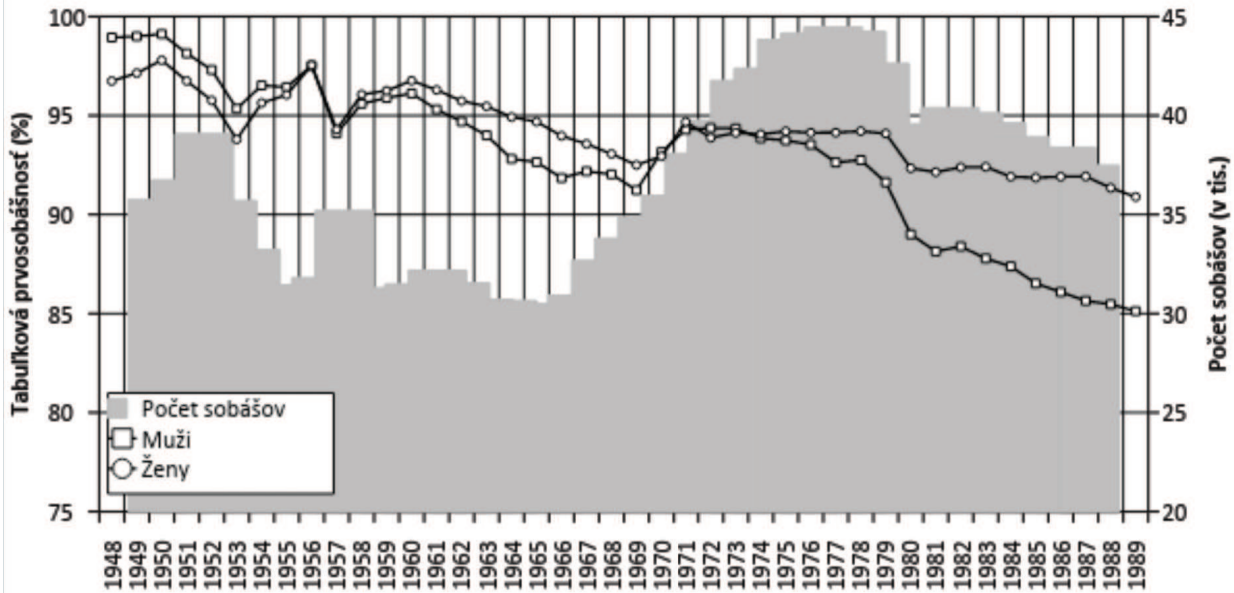
¹⁰⁸ KUČERA, ref. 11, s. 65.

¹⁰⁹ SOBOTKA, ref. 5, s. 251.

Okrem toho k tomu prispelo aj zníženie veku plnoletosti na 18 rokov a priaznivý vplyv môžeme nájsť aj v zavedení výbavného v 1947 a novomanželských pôžičiek o rok neskôr. Počty sobášov sa pohybovali nad hranicou 35 tis., pričom tabuľková prvosobášnosť sa v prípade oboch pohlaví dostala výrazne nad úroveň 95 %. Pri zachovaní sobášnosti slobodných mužov z tohto obdobia by do manželstva vstúpilo aspoň raz takmer 98 – 99 % osôb a v prípade slobodných žien by to bolo 96 – 97 %. Postupné vyčerpanie kompenzačnej fázy, ako aj zhoršenie životnej úrovne, zrušenie prídellového systému, ako aj realizácia menovej reformy v roku 1953 prispeli k výraznému prepadu sobášnosti a počtu sobášov (pozri obr. 1). Ďalším dôležitým míľnikom vo vývoji sobášnosti bolo obdobie druhej polovice 50. rokov. Najprv v roku 1956 sme boli svedkami nárastu počtu sobášov, ako aj intenzity sobášnosti slobodných osôb. Tento vývoj bol podmienený ohlasovaným zrušením výbavného od januára 1957. Nahromadenie sobášov spolu s negatívne vnímaným zrušením pomoci novomanželom sa odrazilo v prepade počtu sobášov, ako aj intenzity sobášnosti v roku 1957 (obr. 1).

V priebehu nasledujúceho viac ako desaťročia sa situácia v sobášnosti viac-menej stabilizovala a hlavnou črtou sa stal mierny kontinuálny pokles prvosobášnosti u mužov i žien. Aj napriek tomu naďalej platilo, že pri zachovaní úrovne sobášnosti slobodných do prvého manželstva vstupovalo stále viac ako 90 % slobodných osôb. Pokles bol pritom o niečo rýchlejší v mužskej časti populácie, a tak došlo k prehĺbeniu rozdielov v intenzite vstupovania do prvého manželstva v prospech žien. V pozadí týchto zmien stáli tiež posuny v časovaní prvých sobášov. Po búrlivých 50. rokoch, keď vyššie spomínané negatívne faktory (zhoršenie životnej úrovne, menová reforma, zrušenie výbavného) priniesli nárast priemerného veku vstupu do prvého manželstva u oboch pohlaví, došlo najprv k určitému poklesu. Ten u mužov najmä v druhej polovici 60. rokov pokračoval so zrýchleným tempom a priemerný vek pri prvom sobáši sa následne stabilizoval na úrovni 24,5 – 25,0 r. U žien bol vývoj opačný, keď od začiatku 60. rokov sledujeme pomerne stabilný nárast až k hranici 22,5 r. Prijímanie komplexu pronatalitných opatrení na konci 60. a v prvej polovici 70. rokov (1968 – 1973) prinieslo jednoznačne oživenie sobášnosti slobodných a v kombinácii s presunmi početných generácií mladých osôb z konca 40. a najmä 50. rokov do veku najvyššej sobášnosti aj výrazný nárast počtu uzavretých manželstiev (nad 40 tis. ročne) (obr. 1). Súčasne s tým došlo k stabilizácii sobášneho veku u slobodných mužov na úrovni približne 24,5 r. a u žien k miernemu poklesu k hranici 22 r. Zaujímavosťou je, že dynamika nárastu sobášnosti bola v mužskej populácii o niečo výraznejšia, a preto tabuľková prvosobášnosť u oboch pohlaví sa v prvej polovici 70. rokov vyrovnala na úrovni 94 – 95 % (obr. 1). Ako je zrejmé z obr. 1, pozitívny efekt propopulačných opatrení na proces sobášnosti sa pomerne rýchlo vyčerpal. Intenzita sobášnosti slobodných začala o niečo skôr a pomerne dynamicky klesať najprv u mužov, a to už približne od začiatku druhej polovice 70. rokov. Určitú úlohu v tomto procese zohralo aj mierne zvyšovanie priemerného veku pri prvom sobáši, ktorý sa dostal na hranicu 25 r. Znižovanie úrovne prvosobášnosti pokračovalo aj počas celých 80. rokov, a preto sa na konci sledovaného obdobia tabuľková sobášnosť slobodných mužov dostala už na hranicu 85 %. U žien

začiatok poklesu sobášnosti zaznamenávame o niečo neskôr, približne od konca 70. rokov. Po počiatocnom pomerne rýchlom znížení došlo k určitej stabilizácii; až druhá polovica 80. rokov sa opätovne niesla v znamení ďalšieho poklesu až na úroveň necelých 91 %. S týmto vývojom úzko súviselo aj celkové znižovanie počtu sobášov (obr. 1).

Obr. 1: Vývoj počtu sobášov a tabuľkovej sobášnosti slobodných mužov a žien na Slovensku v rokoch 1948 - 1989¹¹⁰

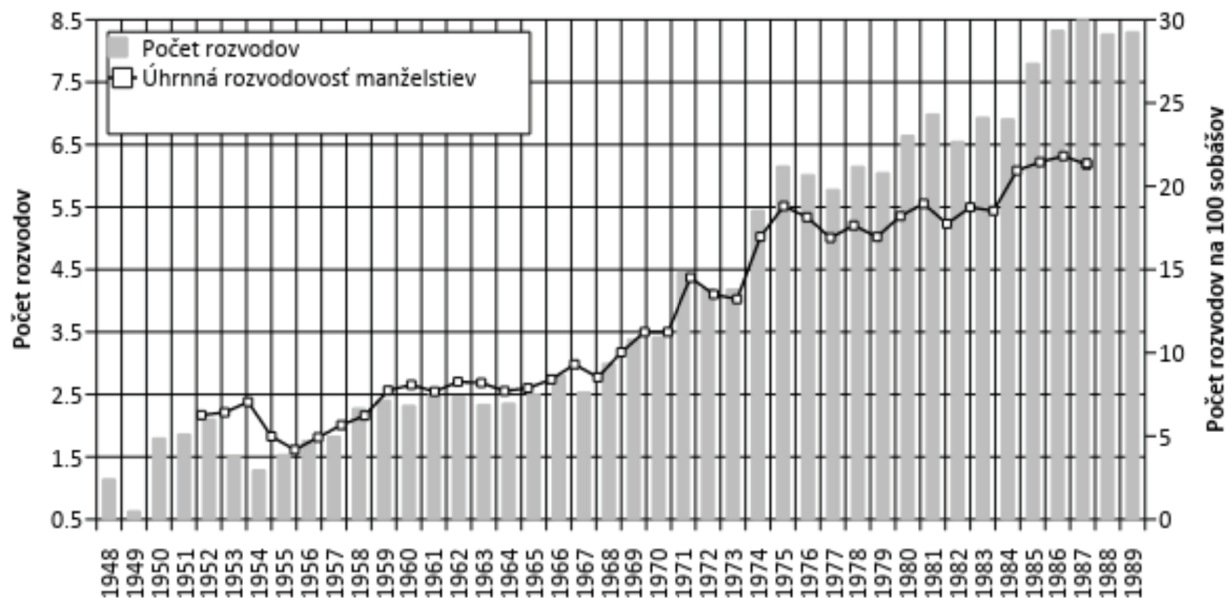
Počet rozvodov, ako aj intenzita rozvodovosti dosahovali v medzivojnovom období pomerne nízku úroveň.¹¹¹ Legislatívna úprava platná od roku 1950 však prispela k ich určitému nárastu, keď počet rozvodov prekročil hranicu 1,5 tis. a zo 100 manželstiev by sa pri zachovaní intenzity rozviedlo 6. V rokoch 1953 a 1954 rastúci trend zabrzdiло stanovisko najvyššieho súdu a zisťovania kontrolného systému, ktoré prispeli k dočasnému zníženiu počtu rozvodov, ako aj intenzity rozvodovosti. V praxi došlo k predlžovaniu rozvodových konaní a viaceré rozhodnutia boli odsúvané na neskôr. Právne úpravy z polovice 50. rokov a 60. rokov prispeli len k miernemu nárastu počtu rozvodov a intenzity rozvodovosti (obr. 2). Tento vývoj bol ešte medziročne (1966 - 1967) prerušený určitým poklesom, ktorý zapríčinilo očakávanie súdov v súvislosti s vykonávaním a publikovaním niektorých stanovísk najvyššieho súdu v rozboroch a dozorných materiáloch.¹¹² Počet rozvodov sa nad hranicu 3 tis. udalostí ročne dostal až ku koncu 60. rokov. Rovnako aj úhrnná rozvodovosť manželstiev presiahla hodnotu 10 % až v roku 1968. Začiatok 70. rokov priniesol prvý výraznejší nárast počtu rozvodov a intenzity rozvodovosti. Nasledovala dvojiročná stabilizácia, no

¹¹⁰ Zostavené z výpočtov autorov. Zdroje údajov: pohyby obyvateľstva v príslušných rokoch 1948 - 1989; Vekové složení obyvateľstva v letech 1920 - 1937 a 1945 - 1979 (ČSSR, ČSR, SSR). In Česká statistika, sv. 27. Praha: Český statistický úřad, 1981; interné údaje INFOSTATu - Výskumného demografického centra.

¹¹¹ Pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav - MAJO, Juraj. Storočie populačného vývoja Slovenska I. Demografické procesy. Bratislava: INFOSTAT, 2016, s. 43.

¹¹² K podobnej situácii došlo aj v druhej polovici 60. a 70. rokov. Pozri obr. 2.

tá netrvala dlho. Najmä v dôsledku liberalizácie legislatívy, keď boli v roku 1973 zrušené obligatórne zmierovacie komisie, došlo k ďalšiemu prudkému nárastu. Počet rozvodov prekročil hranicu 6 tis. a na tejto úrovni sa udržal približne až do konca 70. rokov. V prípade zachovania intenzity rozvodovosti z rokov 1974 – 1984 by sa rozviedlo približne 17 – 19 % manželstiev. Začiatok a prvá polovica 80. rokov priniesli prudký nárast rozvodovosti; potom nasledovala dočasná stabilizácia. Od roku 1986 počet rozvodov prekračoval hranicu 8 tis. udalostí ročne a zo 100 manželstiev by sa pri zachovaní intenzity rozvádzať už viac ako 20 %.

Obr. 2: Vývoj počtu rozvodov a úhrnnej rozvodovosti manželstiev podľa dĺžky trvania manželstva na Slovensku v rokoch 1948 – 1989¹¹³

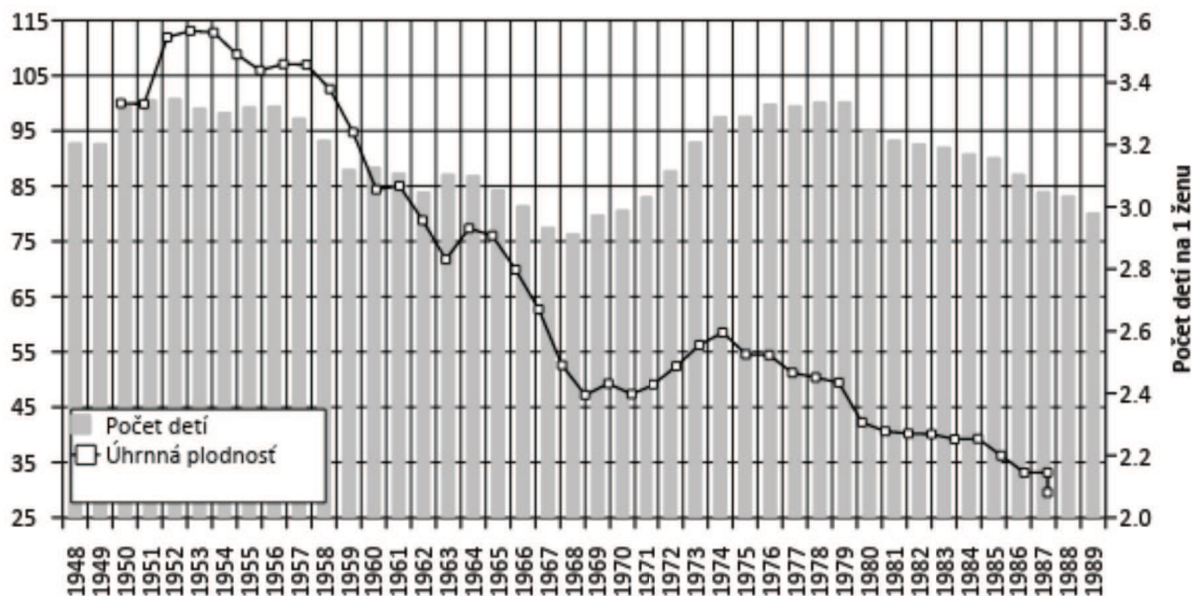
Nepriaznivý trend vo vývoji rozvodovosti na Slovensku v období špecifických podmienok reálneho socializmu v sebe odzrkadľoval vplyvy viacerých faktorov. Predovšetkým to bola spomínaná postupná liberalizácia rozvodovej legislatívy len s ojedinelými pokusmi o mierne sprísnenie, ktoré však v realite mali len krátkodobý efekt. Veľmi dôležité bolo pretrvávanie vysokej intenzity sobášnosti, keď do manželstva často vstupovali aj tie osoby, ktoré by v iných podmienkach zostávali trvalo slobodné. S tým bol úzko spojený aj veľmi nízky vek snúbencov. Často sa pritom stávalo, že vstup do manželstva bol vynútený tehotenstvom snúbenice, prípadne k nemu došlo po ľahkovážnych rozhodnutiach po krátkej známosti a pod., čo nielenže spoločnosť tolerovala, ale v mnohých aspektoch takéto nastavenie sobášnych dráh aj podporovala. Nemenej dôležitá bola absencia, prípadne nepostačujúca výchova k zodpovednému manželstvu a rodičovstvu.¹¹⁴ Okrem toho je tiež potrebné spomenúť problémy s rezidenčnou samostatnosťou mladých manželských párov, ktoré často v prvých fázach manželstva vyústili do núteného viacgeneračného spolužitia. Veľmi často sa tiež ako príčina rastúcej rozvodovosti spomína zvyšovanie participácie žien v pracovnej sfére, zvyšovanie ich vzdelanostnej úrovne, individualizácia, samostatnosť, príklon k budova-

¹¹³ Zdroje údajov: pozri ref. 110.

¹¹⁴ KUCERA, ref. 11, s. 96.

niu kariéry a pod. Nemenej dôležité sú aj normatívne faktory, keď spoločnosť postupne akceptovala rozvod ako riešenie situácie v rozvrátených a nefunkčných manželstvách.

Československú populačnú politiku v socialistickom období môžeme jednoznačne označiť za pronatalitne zameranú, no ku komplexnejšiemu prístupu so snahou oživiť plodnosť došlo až na konci 60. a začiatku 70. rokov. V prípade Slovenska na to ani dlho nebol dôvod, keďže druhá polovica 40. rokov a začiatok 50. rokov sa niesli v znamení nárastu a stabilizácie plodnosti a počtu narodených detí, a to na vysokých hodnotách. Napríklad na začiatku 50. rokov sa rodilo približne 100 tis. detí ročne a priemerný počet detí na jednu ženu prekročoval hranicu 3,5 dieťaťa (obr. 3). Vyprchanie povojnovej kompenzačnej fázy, pokles sobášnosti, ako aj viackrát spomínané zhoršenie životnej situácie rodín s malými deťmi priniesli postupné znižovanie intenzity plodnosti, ako aj počtu narodených detí. Okrem toho musíme podotknúť, že v povojnovom období dochádzalo k završovaniu historickej premeny reprodukčného správania nesúcej označenie demografická revolúcia. Tá sa okrem iného vyznačovala aj vedomým obmedzovaním veľkosti rodiny a tým aj poklesom realizovanej plodnosti. Súčasne s tým nepriaznivo začal pôsobiť efekt dvojitého zaťaženia žien, ktoré sa prehlbovalo s rastúcou mierou ich zamestnanosti bez adekvátnej podpory v oblasti starostlivosti o maloleté deti. To viedlo k ďalším snahám o znižovanie počtu narodených detí.

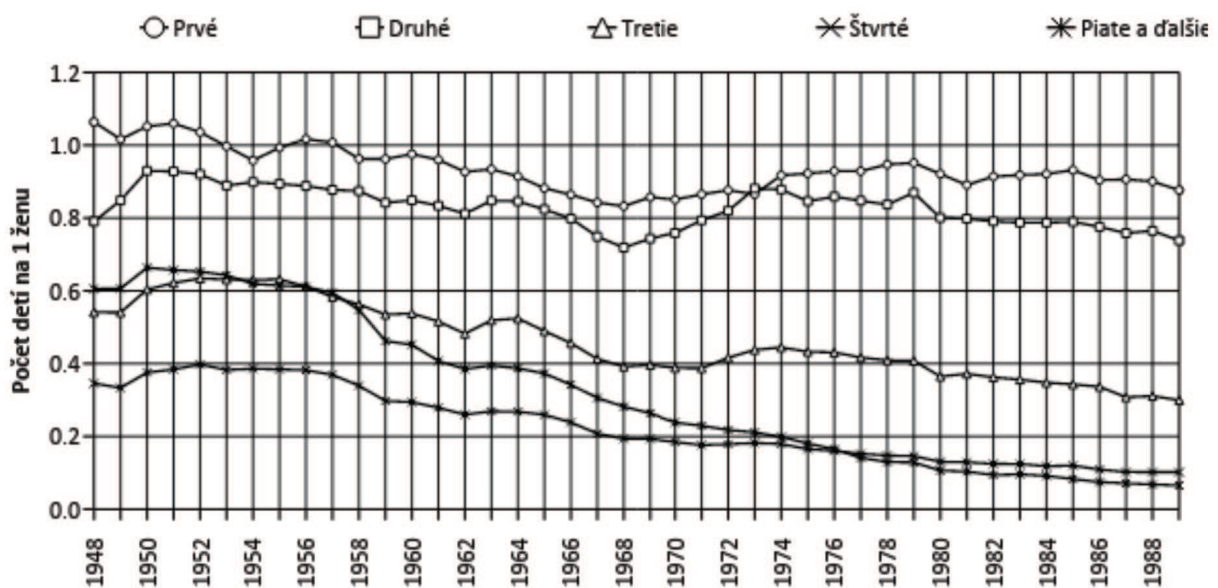
Obr. 3: Vývoj počtu narodených detí a úhrnej plodnosti žien na Slovensku v rokoch 1948 - 1989¹¹⁵

Práve pokles intenzity rodenia detí vyšších poradií (pozri obr. 4 a 5) sa výraznou mierou podpísal pod celkové zníženie hodnôt úhrnej plodnosti od konca 50. rokov. Veľmi dôležitým faktorom vo vývoji pôrodnosti a plodnosti sa stalo prijatie zákona o umelom prerušení tehotenstva v roku 1957. Už prvé roky platnosti tohto zákona priniesli dramatický prepád počtu narodených detí (o viac ako 9 tis.),

¹¹⁵ Zdroje údajov: pozri ref. 110.

ako aj úhrnnej plodnosti (o 0,33 dieťaťa na ženu). Nepriaznivý vývoj v intenzite plodnosti nedokázalo zvrátiť ani zvyšovanie počtu žien v reprodukčnom veku v 60. rokoch. Určité zastavenie poklesu počtu narodených detí, ba dokonca aj mierny nárast v prvej polovici 60. rokov môžeme dať do súvisu s predĺžením materskej dovolenky. Priaznivý efekt tohto čiastkového opatrenia sa však rýchlo vyčerpal a v podstate až do roku 1968 identifikujeme stabilný a pomerne rýchly pokles pôrodnosti a plodnosti. Ten už bol výsledkom nielen zníženia intenzity rodenia piatych a ďalších detí, ale klesala aj úroveň rodenia štvrtých a čiastočne aj tretích detí (obr. 4). Na sklonku 60. rokov sa počet narodených detí dostal už pod hranicu 80 tis. (76 – 77 tis.), pričom úhrnná plodnosť dosahovala len približne 2,4 dieťaťa na ženu.

Ako ukazuje obr. 3, prijatie komplexu pronatalitných populačných opatrení v rokoch 1968 – 1973 prispelo k dočasnému zastaveniu poklesu, ba dokonca k určitému oživeniu plodnosti. Hodnota úhrnnej plodnosti sa v rokoch 1973 – 1976 dostala nad hranicu 2,5 dieťaťa na ženu (maximum 2,6 v roku 1974). Z obr. 4 je zrejmé, že k tomuto vývoju prispel predovšetkým nárast intenzity rodenia detí druhého poradia a čiastočne aj tretieho poradia. Na pôrod prvých detí, ako ani na štvrté a ďalšie deti pronatalitné opatrenia v podstate nemali žiadny vplyv.¹¹⁶

Obr. 4: Vývoj úhrnnej plodnosti žien podľa poradia narodeného dieťaťa na Slovensku v rokoch 1948 – 1989¹¹⁷

Pozitívny efekt týchto opatrení však bol len krátkodobý, pretože už na konci 70. rokov bola intenzita plodnosti takmer na rovnakej úrovni ako pred ich zavedením. Oveľa výraznejší vplyv malo prijatie pronatalitných opatrení na pôrodnosť. Počty narodených detí sa zo spomínaných približne 76,4 tis. v roku 1968 vyšplhali až k hranici 100 tis., na ktorej sa udržiavali v období rokov 1976 – 1979.

¹¹⁶ K rovnakému záveru dospela aj analýza KOUBEK, Josef. Vliv populační politiky na plodnost v Československu. In Demografie, 1990, roč. 32, č. 3, s. 193-203.

¹¹⁷ Zdroje údajov: pozri ref. 110.

Vytvorenie takej výraznej demografickej vlny¹¹⁸ bolo výsledkom dvoch koexistujúcich, na pôrodnosť pozitívne pôsobiacich skutočností. Prvou bolo spomínané oživenie plodnosti a druhou nechcené načasovanie prijímania opatrení práve v období, keď do veku najvyššej plodnosti vstupovali alebo sa v ňom nachádzali početné generácie žien narodených v druhej polovici 40. a na začiatku 50. rokov.

Keďže pronatalitné opatrenia neboli ďalej rozvíjané a ich pomerne široká dostupnosť sa stala integrálnou súčasťou životných biografii väčšiny mladých ľudí, prestali byť stimulom pre ďalší rast alebo aspoň udržanie plodnosti na dosiahnutej úrovni. Z pohľadu intenzity plodnosti sa ich účinok vyčerpal v podstate už na konci 70. a začiatku 80. rokov, keď úhrnná plodnosť opäť klesla k hranici 2,4 dieťaťa. Posledná dekáda existencie reálneho socializmu sa tak niesla v znamení pokračovania nastúpeného trendu znižovania pôrodnosti a plodnosti. V roku 1989 počet narodených detí klesol na hranicu 80 tis. (15 %) a úhrnná plodnosť už nedosahovala ani 2,1 dieťaťa na ženu (2,08 dieťaťa). K určitému zrýchleniu týchto trendov v druhej polovici 80. rokov prispela aj liberalizácia zákona o interrupciách zrušením interrupčných komisií (v roku 1986).

Záver

Populačná politika socialistického Československa v širšom kontexte sociálnych opatrení prispievala k formovaniu špecifických podmienok rodinného a reprodukčného správania. Na Slovensku došlo k upevneniu takmer univerzálnej a v podstate vo veľmi mladom veku realizovanej sobášnosti a plodnosti. Pre mladých ľudí vstup do materstva a rodičovstva pri centrálnom riadení a paternalistickom vzťahu štátu k svojim obyvateľom často znamenal prvý samostatný krok v ich živote. Na druhej strane nutnosť vysokej miery zapojenia žien do pracovného trhu, obmedzené možnosti starostlivosti o najmenej deti najmä v prvých desaťročiach po uchopení moci komunistickou stranou spolu s tradičným modelom rozdelenia úloh medzi mužmi a ženami vytvárali pre matky malých detí problematickú situáciu dvojitého zaťaženia. Finančná nutnosť druhého zárobku pri značnej platovej nivelizácii znamenala snahu o skorý návrat do zamestnania. Až s prijatím ďalšej platenej materskej dovolenky a zlepšením dostupnosti jasli a predškolských zariadení sa situácia zlepšila. To však bolo tiež výsledkom zmeny vnímania postavenia a úloh žien v socialistickej spoločnosti. Kým na konci 40. a v 50. rokoch prevládali snahy o ich čo najväčšie zapojenie na trhu práce a vymanenie sa z povinností týkajúcich sa starostlivosti o deti a domácnosť, od 60. rokov sa uprednostňuje postavenie ženy-matky starajúcej sa o deti a domácnosť. Značným problémom bola dlhodobá (ne)dostupnosť bývania, s ktorou súviselo pomerne časté nútené viacgeneračné spolužitie. Aj napriek dotovaným cenám potravín a dlho aj detského oblečenia a ďalších komodít sa ukázalo, že výpadok druhej mzdy spolu s nízkymi prídavkami pri viac ako dvoch deťoch znamenali

¹¹⁸ Veľmi často sú tieto generácie označované ako „Husákové deti“. Je pritom paradoxné, že spomínaný komplex opatrení vznikol ešte v rokoch 1964 – 1967 za Antonína Novotného, no pre nedostatok finančných prostriedkov neboli aplikované. V nezmenenej podobe ich použilo až vedenie Gustáva Husáka, a to najmä v záujme upokojenia spoločenskej a vnútropolitckej situácie po udalostiach v auguste roku 1968. Bližšie pozri KUČERA, ref. 11, s. 59.

zhoršovanie životnej úrovne mladých rodín. Okrem toho pre veľkú časť z nich boli obmedzením aj bytové podmienky, keďže okrem celkovej problematickej dostupnosti bývania neposkytovali byty stavané v rámci hromadnej bytovej výstavby možnosti na uspokojivé bývanie početnejších rodín. Aj to viedlo k postupnej preferencii dvojdetného modelu rodiny a k celkovému poklesu plodnosti. Ten sa snažili zabrzdiť politickí predstavitelia už v 60. rokoch; načasovanie prijímania pronatalitných opatrení na sklonku tejto a v prvej polovici nasledujúcej dekády prinieslo vznik jednej z najpočetnejších demografických vln modernej histórie Slovenska. Je možné povedať, že prijatie komplexu pronatalitných opatrení v rokoch 1968 – 1973 sa odrazilo v priaznivej populačnej klíme, oživení sobášnosti, čo prinieslo nielen mierny nárast plodnosti, ale predovšetkým – v kombinácii so zväčšujúcou sa reprodukčnou základňou (početné generácie žien narodených v 40. a 50. rokoch) – následne prispelo k narodeniu vysokého počtu detí. Ďalší vývoj však priniesol zhoršovanie populačnej klímy, čo podmienilo aj vyčerpanie priaznivého efektu spomínaných opatrení. Nové mladé generácie žien prijali predchádzajúce pronatalitné nástroje ako samozrejmosť, k prijatiu nových už nedošlo a sociálna situácia rodín s deťmi sa postupne ďalej zhoršovala.¹¹⁹

Určitú rozporuplnosť pri hodnotení pronatalitného zamerania socialistickej populačnej politiky prinieslo prijatie interrupčného zákona a liberalizácia potratovej legislatívy. Pri slabej dostupnosti moderných kontracepčných prostriedkov, nedostatočnej informovanosti prameniacej najmä z absencie sexuálnej výchovy, ako aj pretrvávaní viacerých stereotypov v oblasti reprodukcie a postavenia žien umožnil prístup k interrupciám početným skupinám žien odvrátiť narodenie neželaného dieťaťa. Interrupcie sa tak stali v podstate jedným z mála dostupných nástrojov regulácie počtu detí v rodine, čo sa následne odrážalo aj na samotnom poklese intenzity plodnosti.

Zoznam prameňov a literatúry:

Pramene a edície:

Interné údaje INFOSTATu – Výskumného demografického centra.

Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti. Slovenská republika. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1992.

Vekové složení obyvatelstva v letech 1920 – 1937 a 1945 – 1979 (ČSSR, ČSR, SSR). In Česká statistika, sv. 27. Praha: Český štatistický úrad, 1981.

Vývoj společnosti ČSSR (podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů). Textová část. Praha: FSÚ, 1985, s. 173.

Monografie a zborníky:

ALEŠ, Milan et al. Demografická příručka. Praha: Český štatistický úrad, 1996.

DŽAMBAZOVIČ, Roman. Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2007.

HAMPLOVÁ, Dana. Stručné poznámky o ideových prístupech k rodině v období socializmu. In Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny. Praha: CEFRES, 2001, s. 107-118.

¹¹⁹ Pozri napr. KUČERA, ref. 11, s. 127; KUČERA, ref. 59, s. 63.

- KALINOVÁ, Lenka. Sociální vývoj Československa 1969 – 1989. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998.
- KUČERA, Milan – FIALOVÁ, Ludmila. Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989. Working Papers, WP 96:1. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1996.
- KUČERA, Milan. Populace České republiky 1918 – 1991. In Acta Demographica XII. Praha: Česká demografická společnost – Sociologický ústav Akademie věd ČR, 1992, s. 60-67.
- KUČERA, Milan. Rodinná politika a její demografické důsledky v socialistickém Československu. In Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny. Praha: CEFRES, 2001, s. 53-68.
- LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana. Pramene práva na území Slovenska II. 1790 – 1918. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2012.
- NÍ BROLCHAÍN, Máire. East-West marriage contrasts, old and new. In BLUM, Alain – RALLU, Jean-Louis (eds.). European Population II. Demographic dynamics. Paris: John Libbey – INED, 1993, s. 461-479.
- PAVLÍK, Zdeněk – ŠUBRTOVÁ, Alena – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Základy demografie. Praha: Academia, 1986.
- RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918 – 1989. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016.
- SOBOTKA, Tomáš. Potratovosť. In PAVLÍK, Zdeněk (ed.). Populační vývoj České republiky 1990 – 2002. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 2002, s. 49-56.
- SOBOTKA, Tomáš. Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries. Evidence and interpretation. In Working Paper Series 02-1, July 2002. Groningen: Population Research Centre, 2002, s. 1-86.
- SOBOTKA, Tomáš. Understanding lower and later fertility in Central and Eastern Europe. In KOTOWSKA, Irena – JÓZWIAK, Janina. Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities. Warsaw: Statistical Publishing Establishment, 2003.
- SRB, Vladimír – KUČERA, Milan. Výzkum o rodičovství. Praha 1956.
- STLOUKAL, Libor. Understanding the 'abortion culture' in Central and Eastern Europe. In DAVID, Henry Philip – SKILOGIANIS, Joanna (eds.). From Abortion to Contraception. A Resource to Public Policies and Reproductive Behaviour in Central and Eastern Europe from 1917 to the Present. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1999, s. 23-37.
- STLOUKAL, Libor. Potratovosť. In PAVLÍK, Zdeněk (ed.). Populační vývoj České republiky 1996. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 1997, s. 37-44.
- ŠPROCHA, Branislav – MAJO, Juraj. Storočie populačného vývoja Slovenska I. Demografické procesy. Bratislava: INFOSTAT, 2016.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti žien na Slovensku v 20. a na začiatku 21. storočia. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017.
- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In TIŠLIAR, Pavol et al. Populačné štúdie Slovenska I. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.
- VAŇO, Boris. Štátne opatrenia súvisiace s narodením a výchovou detí. In BLEHA, Branislav et al. Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí: kontinuita či nová éra? Bratislava: Geografika, 2009, s. 297-312.

Články v časopisoch:

- BOLZ, Robert – SCHMID, Josef. Die Bevölkerungspolitik der Tschechoslowakei. In *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1980, roč. 5, č. 1, s. 108-125.
- DVOŘÁK, Jozef – SRB, Vladimír – ALEŠ, Milan. Výzkum reprodukce (1981). In *Demografie*, 1983, roč. 25, č. 1, s. 19-33.
- FREJKA, Tomas – SOBOTKA, Tomáš – HOEM, M. Jan – TOULEMON, Laurent. Summary and general conclusions. Childbearing Trends and Policies in Europe. In FREJKA, Tomas et al. *Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview*. In *Demographic Research*, 2008, roč. 19, č. 1, s. 5-17.
- FREJKA, Tomas. Induced Abortion and Fertility: A Quarter Century of Experience in Eastern Europe. In *Population and Development Review*, 1983, roč. 9, č. 3, s. 494-520.
- FREJKA, Tomas. Overview Chapter 3. Birth regulation in Europe. Completing the contraceptive revolution. In FREJKA, Tomas et al. *Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview*. In *Demographic Research*, 2008, roč. 19, č. 5, s. 73-84.
- GABZDILOVÁ, Soňa. Nové úlohy učiteľov na Slovensku v období vrcholiaceho stalinizmu (1948 – 1953). In *Studia Historica Nitriensia 2017*, roč. 21, č. 1, s. 137-154.
- HEINEN, Jacqueline. Public/private: Gender – Social and Political Citizenship in Eastern Europe. In *Theory and Society*, 1997, roč. 26, s. 577-597.
- HÖHN, Charlotte-SCHUBNELL, Hermann. Bevölkerungspolitische Massnahmen und ihre Wirksamkeit in ausgewählten europäischen Industrieländern. In *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1986, roč. 12, č. 1, s. 3-50.
- JANDEROVÁ, Miroslava – NENTVICOVÁ, Božena. Mateřský příspěvek a výrobní problémy. In *Zprávy populační komise 9*, 1970, č. 1, s. 17.
- JANTO, Juraj. Slovenské bryndziarstvo a vagačovská výrobnia v Detve k 230. výročiu vzniku prvej bryndziarne. In *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2017, roč. 5, č. 2, s. 51-59.
- KOUBEK, Josef. Populační politika Československé republiky v letech 1945 – 1980. In *Demografie*, 1981, roč. 23, č. 1, s. 32-50.
- KOUBEK, Josef. Vliv populační politiky na plodnost v Československu. In *Demografie*, 1990, roč. 32, č. 3, s. 193-203.
- KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – I. In *Demografie*, 1987, roč. 29, č. 1, s. 23-33.
- KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – II. In *Demografie*, 1987, roč. 29, č. 2, s. 107-113.
- LONDÁKOVÁ, Elena. Pochybné rovnostárstvo. Ženy za socializmu. In *História revue*, 2004, roč. 4, č. 9-10, s. 33-36.
- MATEJŮ, Petr. Vzdělání – mzda – životní úroveň. In *Sociologický časopis*, 1986, roč. 22, č. 6, s. 599-614.
- MONNIER, Alain – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. The division of Europe into East and West. In *Population: An English Selection*, 1992, č. 4, s. 129-160.
- PELIKÁN, Josef. Pět let existence půjček se státním příspěvkem mladým manželům. In *Demografie*, 1978, roč. 20, č. 4, s. 331-337.
- POTANČOKOVÁ Michaela. Konštrukcia plánovaného rodičovstva v období štátneho socializmu v bývalom Československu. In *Gender, rovné príležitosti*, 2007, roč. 8, č. 2, s. 27-33.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Sňatečnost svobodných v České republice dříve a dnes. In *Demografie*, 1995, roč. 37, č. 3, s. 157-172.
- SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989. Collapse and Gradual Recovery. In *Historical Social Research*, 2011, roč. 36, č. 2, s. 246-296.

- SAXONBERG, Steven – SIROVÁTKA, Tomáš. Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe. In *Journal of Comparative Policy Analysis*, 2006, roč. 8, č. 2, s. 185-202.
- SRB, Vladimír – KUČERA, Milan – VYSUŠILOVÁ, Dagmar. Průzkum manželství, anti-koncepce a potratů (1959). In *Demografie*, 1961, roč. 3, č. 3, s. 209-222.
- SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977) (1. část). In *Demografie*, 1979, roč. 21, č. 1, s. 4-14.
- SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977) (2. část). In *Demografie*, 1979, roč. 21, č. 2, s. 97-106.
- SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977) (3. část). In *Demografie*, 1979, roč. 21, č. 3, s. 205-213.
- SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977) (Dokončení). In *Demografie*, 1979, roč. 21, č. 4, s. 302-310.
- TUTTEROVÁ, Jitka – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Vývojové trendy rozvodovosti po roce 1950 v ČSR a SSR v kontextu legislativních změn. In *Demografie*, 1989, roč. 31, č. 3, s. 200-219.
- ULAŠINOVÁ-BYSTRJANSKA, Lenka. Tradičná stavebná kultúra ako súčasť revitalizácie vidieckych sídel. In *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2017, roč. 5, č. 2, s. 93-106.
- VOLKO, Viliam. K objektivizácii potreby a zdrojov bytového fondu. In *Demografie*, 1980, roč. 22, č. 3, s. 223-232.

Počet znakov vrátane medzier: 82 835

Počet slov: 11 936

